

298

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय इतिहास

सं. क्र. 298

9825

ठाकरे, व. सं. सी.
कि. ०१२५६.

१९२६

175. 522

2019

37 10

भिक्षुवशाहीच्या गुप्त कारस्थानास बळी पडलेला
महाराष्ट्रीय हिंदुजनेतेचा बादशहा
श्रीमच्छत्रपति प्रतापसिंह.

हदपारी :-

४ सप्टेंबर १८३९.

काशी मुक्कामी मृत्यू :-

१४ ऑक्टोबर १८४७.

केवळ स्वार्थामाटीं
भिक्षुकशाहीच्या कटांत पचनीं पडलेला घरभेद्या

आप्पासाहेब भोसला.

वनिया कुंफणीच्या चरणारविंदीं नातूमार्फत शरण

ता. २४ मार्च १८३९

राज्यारोहण, ता. १८ नवंबर १८३९.

साताज्याचें देव कावळें

३९ अक्ष. सतारा !

शाखा

अथक

प्रत

नोंद नं. २९८९

सातारा ! एकाच शब्दा

आणि तीनच अक्षरे. पण त्यांत
किती सुखदुःखान्या गोष्टी,
आशा निराशेचा इति
हास आणि आंगावर
रोमांच उभे कर-
णाऱ्या स्फूर्तीची व

हृदयविदारक कल्पनांची साठवण झालेली आहे ? हिंदवी
स्वराज्याच्या पुनर्वटनेचा धडाडीचा भगिरथ प्रयत्न
येथेंच झाला आणि त्या स्वराज्याच्या वलीढानाचा भिक्षुकी
यज्ञ येथेंच धडाडला. छत्रपतीच्या सार्वभौम सत्ताप्रसा-
राची दिव्य शक्ती येथेंच प्रथम फुरफुरली व अटकेपार
शूरशूरली, आणि छत्रपति मालकाची स्वारी पेशवे नोक-
रांच्या कैदखान्यांत येथेंच झुरणीस लागून वेजार झाली.
समाज व धर्म कारणांच्या क्षेत्रांत आज मगहर झालेल्या
व राजकाऱ्यांत साऱ्या महाराष्ट्राची स्वयंमान्य बडवेगिरी

गाजविणाऱ्या चित्पावन बृहस्पतींच्या लौकिकाची प्राण प्रतिष्ठा येथेंच साजरी झाली; आणि चित्पावनांनीं आपल्या आत्मप्रतिष्ठे खातर छत्रपतींच्या प्राणाची व सत्तेची आहुती याच नगरांत दिली. जिंजीच्या आत्मयज्ञांत महाराष्ट्राची राष्ट्रीय इभ्रत तावून सुलाखून काढणारे पुरुषोत्तम येथेंच नांदले; आणि त्याच इभ्रतीचे हातपाय चित्पावनांनीं केवळ आपल्या स्वार्थासाठीं इंग्रेजी डावपेचांच्या लोखंडी शृंखळांत येथेंच बांधले. शिवरायांच्या नांवासाठीं तमाम हिंदुस्थानांत रक्ताचे सडे घालणारे वीर महावीर येथेंच थरा रले; आणि भिक्षुकी पेशवे राहूंचें छत्रपतीला खग्रास ग्रहण लागतांच ब्राह्मण-भोजनाच्या खरकट्या पत्रावळी व द्रोणांचे पर्वतप्राय खच येथेंच पडले. भिन्नभिन्न संस्कृत्यनुरूप महाराष्ट्रांतील यच्चावत् सर्व ब्राम्हण ब्राम्हणे तर जातींचा देशहितासाठीं व राष्ट्रोद्धारासाठीं याच साताऱ्यांत उद्धार झाला आणि चैनी व रंगेल शाहू छत्रपतींच्या राजविलासी मग्नतेचा फायदा घेऊन चित्पावनांनीं चित्पावनेतरांना माजी पाडण्याच्या कटाचा भिक्षुकी पाया येथेंच घातला. हिंदूंच्या हिंदुत्व-रक्षणाचे व प्रसाराचे प्रयत्न येथेंच झाले आणि ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर भेदाच्या विषवहर्षाचें पुणेरी बीज प्रथम येथेंच पेरलें गेलें. गार्ड ब्राह्मणांच्या संरक्षणाचे प्रतिज्ञाकंकण चढविलेलें छत्रपति याच साताऱ्यांत गाजले; आणि ब्राम्हणी धर्माच्या यज्ञांत त्याच छत्रपतींना पेशव्यांनीं जिवंत भाजून, टोप करी सेनेला गोमांसाच्या मेजवान्यांनीं येथेच संतुष्ट केलें.

भट घराण्याची पेशवाई चिटणिशी कलमाच्या मखलाशींत येथेंच जन्म पावली; आणि पेशव्यांच्या मखलाशीने चिटणिशी घराण्याची राखरांगोळी येथेंच झाली. क्षत्रिय मराठ्यांच्या दणकट क्षात्रतेजावर ब्राम्हणांच्या जानवी शेंड्यांचें रक्षण याच राजधानीने केलें; अखेर त्याच ब्राम्हणांनी आपल्या जानवी शेंड्यांच्या वर्चस्वासाठीं परकी टोपकरांशीं संगनमत करून, मराठ्यादि अखिल चित्पावने तरांना 'शूद्राधम' ठरविण्यासाठीं छत्रपति प्रतापसिंहाचा गळा याच साताऱ्यांत भर मध्यान्ह रात्री कापला. ब्राम्हणी विद्येला उत्तेजन देणारी वेदशाळा छत्रपतींनी येथेंच स्थापन केली; आणि कायस्थ मराठ्यादि क्षत्रियांना शूद्र ठरविण्याचीं भिक्षुकी कारस्थाने अखेर येथेंच शिजली. विद्या संपन्न भिक्षुकांना छत्रपतींनीं शालजोड्यांची खैरात येथेंच वाटली; व त्याच भिक्षुकांच्या सैतानी कारस्थानांनीं हृदयार होणारी छत्रपतींची मूर्ती एका मांडचोळण्याशिवाय उघडी नागडी स्वराज्य स्वदेशाला येथेंच सुकली. छत्रपतींच्या पायाच्या धुळींतून पंत सचीव, पंत आमात्य, पंत प्रतिनिधि, पंत पेशवे इत्यादि भिक्षुकी पंते येथेंच निर्माण झालीं; आणि अखेर याच पंत संतांनीं ब्राम्हणी कारस्थाने रचून छत्रपतीला याच साताऱ्यांत अखेरची धूळ चारली. रायगडला विसकटलेली स्वराज्याची घडी दैवाच्या सताऱ्याने साताऱ्यास बसवितांना छत्रपति राजाराम महा राजांनीं ब्राम्हणांना आकंठ अमृतभोजन घातलें तें येथेंच; आणि ब्राम्हणी वर्चस्वाचा भिक्षुकी डोला उभारण्यासाठीं

छत्रपतीचा, व त्याबरोबरच हिंदवी स्वराज्याचा कंठ चर
चरा चिरून ब्राम्हणांनीं ब्राम्हणेतरांचा सूड उगाविला
नोहि येथेंच. ब्राम्हणांना चारलेल्या अमृताच्या मेज
बान्यांचें पारणें अखेर हिंदवी स्वराज्याच्या खुनाच्या मुख
शुद्धींत पार पडलें. दैवाचा सतारा फिरला, रायगड डळ
मळला, छत्रपति हाल हाल होऊन मोंगलांच्या छावणींत ठार
मारला गेला; पण महाराष्ट्रांतल्या खऱ्या राष्ट्रवीरांचा धीर
मुटला नाही. त्यांनीं लगवग करून करनाटकांत राज
कारणी नाटक केलें आणि स्वराज्याच्या अकल्पनीय पुन
र्घटनेनें मोंगली मुत्सद्देगिरीला चारी मुंड्या चीत केलें.
साताऱ्याचें दैव उदयाला आलें. पण पुन्हा दैवाचा सतारा
फिरला आणि

४ सप्टेंबर १८३९, च्या मध्यरात्री

बारा वाजतां छत्रपति प्रतापसिंहाच्या हद्दपारीनें साता
ऱ्याचें दैव फिरलें आणि भिक्षुकांच्या देशद्रोहाला, धर्म
द्रोहाला आणि राष्ट्रद्रोहाला हिंदवी स्वराज्याचा अखेरचा
वळी पडला.

ब्राम्हणांनीं हिंदवी स्वराज्याचा खून केला.

यानंतर यशवंतराव शिर्के, भगवंतराव विहल चिटणीस
आणि स्वराज्यवादी रंगो बापूजी इत्यादि अनेक पुरुषो
त्तमांनीं विलायतेची कायदेबाजी लढवून थकल्यावर, रंगो
बापूजीनें १८५७ सालीं साताऱ्याच्या फिरत्या दैवाचा

देवाचा सतारा !

सतारा पलटविज्यासाठीं स्वराज्याच्या पुनर्वटनेचा अखेरचा मन्हाटशाही धडाडीचा यत्न केला. पण ऐन घटकेलाच पंत सचिवाच्या वरभेदाच्या टोपकरी चापांत तो सांपडला आणि उत्तर हिंदुस्थानांत रचलेल्या व्यूहांत 'मर्दानी झांशीवाली' देवी लक्ष्मी, धोंडोपंत नानासाहेब, तात्याटोपी प्रभृति वीरांना हकनाहक राष्ट्रोद्धाराच्या यत्नयज्ञांत ठार मरावे लागले. केवळ स्वार्थासाठीं राष्ट्रकार्याला आग लावण्याची ब्राम्हणी कारस्थानांची ही अखंड परंपरा पाहिली कीं विद्यमान राजकारणांत ब्राम्हणांच्या कासोच्या आधारेनें आत्मोद्धार साधूं पाहणाऱ्या माणसांना माणूस म्हणणारा माणूस एक माथेफिरू तरी असावा, किंवा अजागळ गद्दा तरी असावा. भिक्षुकांच्या हात लावणीनें आणि कावेबाज टोपकरांच्या मेहेरबानीनें, भावाच्या गादीवर वरभेदा आप्पाताहेब भोसला छत्रपति म्हणून १८ नवंबर १८३९ रोजीं जरी बसला, तरी साताऱ्याच्या देवाचा सतारा एकदां उलटा फिरला तो कायम. साताऱ्याचें स्वराज्य गेलें, तेव्हांच तेथल्या भोसले घराण्याचें छत्रपतित्व मेलें. या पुढचे छत्रपति म्हणजे इम्ब्राईम करीमच्या हरण छाप्याच्या छत्र्या वापरणारे दत्तक जहागिरदार ! यापेक्षां अधिक काय राहिलें आहे ? आजचा सातारा म्हणजे पूर्वींच्या स्वराज्यरूपी आत्मा वावरलेल्या देहाचें नुसतें मढें आहे. स्वराज्याच्या आकांक्षा साताऱ्यांत कधींच जळून खाक झाल्या आहेत. भिक्षुकी कारस्थानांच्या त्या पापभूमीवर स्वराज्याचें बीज मुळीं जीवच धरणार नाही,

इतकी तेथील जमीन ब्राम्हणी तंत्रयंत्रादि मंत्रांनी वांझोटी बनली आहे. सातान्याच्या आसपास त्याच पूर्वीच्या टेकड्या आणि डोंगर आजही आहेत. अजिंक्य तारा तोच आहे. राजवाडाही जुनाच उभा आहे. त्यांतच जुन्या माणसांचे नवे वंशज कसे तरी कोठे तरी रहात आहेत. पण बाह्य दृष्टीला दिसणाऱ्या या जड सृष्टीत आज कसले चैतन्य आहे ? डोंगर टेकड्यांतून आज स्वराज्याचा पडसाद उमटत नाही. त्यांवरून वाहणाऱ्या वाऱ्यांत आज कसल्याही स्फूर्तीचा संदेश नाही. अजिंक्य तारा म्हणजे दगड मातीचा एक डोंगर. कधी काळीं मामलतदाराचा ' फास ' घेऊन एकदां फेरफटका करून येण्याच्या लायकीचे जुनाट टेकाड. राजवाड्यांत तर काय, कायदेबाजी आणि कज्जेदलालीचा व्यापार भरभक्कम चालूच आहे. समर्थ्यांच्या त्या सज्जनगडावर अवय्या दुर्जनांचा सुळसुळाट. कोठेही पूर्वीच्या मन्हाटशाहीचा जिवंतपणा उरलेला नाही. खुद्द सातारा शहर सुद्धां उदास आणि ऐदी दिसते. ज्या शहरांत अखिल महाराष्ट्राच्या राजकारणी व स्वयंनिर्णयी चैतन्याचा खून ब्राम्हणांनी पाडला, तेथे कसले तेज आणि कसली भरभराट ? आज सातारा स्वराज्याकारितां प्रसिद्ध नाही. सातान्याची प्रसिद्धी म्हणजे

सातारी पेढा व ब्राम्हणांचा वेढा

यांत आहे. स्वराज्याचा विध्वंस केल्या दिवसापासून सातारा जिह्यांतला पवित्र ब्रम्हवृंद मारवाडी कसायाऱ्या

धंद्यानें ब्राम्हणेतर मराठ्यांच्या अज्ञानावर पोळाप्रमाणें चरून, बराच धनकनकसंपन्न होऊन बसला आहे. इंग्रजी विद्येचा प्रसार व तदंगभूत विवेकवाद कितीहि फैलावला असला आणि पदवीधरांचें प्रमाण कितीहि वाढलें असलें, तरी ब्राम्हणांची भोजनाची चटक कांहीं केल्या कमी होत नाही. खरकट्याच्या जन्मसिद्ध स्वराज्याच्या हक्कासाठीं लढायला दरसाल किती तरी पुणेरी भिक्षुक वीर बिनचुक सज्जनगडावर जात असतात. सारांश, साताऱ्याचें दैव सध्यां अशा प्रकारचें आहे. विशेष कांहीं असेल तर एवढेंच कीं पुणेरी देशभक्तांच्या तोंडाळ लेखाळपणाचा प्रतिध्वनि साताऱ्यांत बिनचुक उमटतो; इतका या दोन शहरांत भिक्षुकी एकजिनसीपणा आहे. एखादा ऐतिहासिक पुनरावृत्तीचा दाखला कोणी मागितलाच तर पुण्याच्या बाळभट नातूच्या 'डिअरफ्रेंड खुरशेदजी मोदी'चा एक अवतार हल्लीं साताऱ्यांत सार्वजनिक हितवादाच्या क्षेत्रांत लुडबूड करीत असतो. खालसांतल्या इतर सामान्य शहरापेक्षां साताऱ्याला अधिक वैशिष्ट्य कांहींच उरलेलें नाही. तेथें स्वराज्य नाही, स्वराज्याची अभिमानास्पद स्फूर्ति नाही, छत्रपति नाही, कोणी नाही. हिंदु लोक जात्याच देवभोले असल्यामुळे, ब्राम्हणांच्या चिथावणीनें ते वाटेल त्या दगाड्यांच्याचा देव वनवून त्याच्या भजनानंदांत पृथ्वीवर स्वर्ग उतरल्याच्या कल्पनेंत तल्लीन होतात. असल्या क्षणिक तल्लीनतेत त्यांना असेंहि वाटतें कीं

साताऱ्याचें दैव उदयाला आलें ! तीन चार महिन्यापूर्वीं
 सातारचें श्रीमंत भाऊसाहेब महाराज भोसले दिवंगत
 झाले. ते निपुत्रिक वारल्यामुळें त्यांच्या राणीनें एक
 अल्पवयी मुलगा दत्तक घेतला. या दत्तविधानाचा
 इतका मोठ्या थाटाचा समारंभ सातारा शहरांत झाला
 कीं ' गेल्या १०० वर्षांत असा थाट साताऱ्यांत कोणी
 पाहिला नाहीं ' असें विश्वसनीय लोकमत आहे. वहु-
 जनसमाजाचा आनंद तर वर्णनीय होता. ब्राम्हणांपेक्षां
 ब्राम्हणेतरांची दाटी अर्थात् विलक्षण दांडगी होती.
 भोळी विचारी रयत ! त्यांना घटकाभर स्वराज्याचा व
 छत्रपतीच्या प्रत्यक्ष अस्तित्वाचाच भास होऊन, साता-
 ऱ्याचें दैव पुन्हा उदयास आलें असेंच वाटूं लागलें.
 ब्राम्हणी कारवाईला छत्रपति प्रतापसिंहाचा वळी पडून
 त्याच्या गादीवर घरभेद्या आप्पासाहेब भोसला बसला.
 त्या वेळच्या राज्याभिषेकाच्या सुतकी थाटानंतर आज
 ८६ वर्षांनीं साताऱ्यानें हा दत्तविधानानिमित्त केलेला
 भव्य समारंभ पाहिला. मग आनंदाला काय पारावार ?
 पण हा आनंद क्षणिक आहे. नुसत्या समारंभप्रियतेचा
 परिणाम आहे. एक शतकपर्यंत दडपून पडलेल्या
 स्वातंत्र्याच्या उत्कृष्ट भावनांची ही उसाळी आहे. छत्र-
 पतींच्या तत्काबदल महाराष्ट्रियांच्या नसानसांत फुरफुर
 गाऱ्या निर्व्याज व निष्कलंक प्रेमाचा हा उमाळा आहे.
 आपलेपणाच्या तेखदार रक्ताचा हा सणसणाट आहे.
 पण त्या उसाळीचा आणि उमाळ्याचा आज काय उपा

योग आहे ? उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरीद्राणां मनोरथाः
 पैकींच सोरा प्रभुं मानत्रांची समारंभप्रवृत्ता असल्या
 एखाद्या विशिष्ट प्रसंगी आपल्या भावनांना मनसोक्त
 विहारासाठी मोकळे सोडित; पण तेवढा समारंभ झाल्या
 नंतर पुढे काय ? तात्पुरता आनंद, त्याची तात्पुरतीच
 फलश्रुति. आज सातारा हे स्वतंत्र संस्थान नाही, तेथे
 स्वराज्य नाही, आणि छत्रपतीहि नाही अर्थात् दत्त
 विधानानिमित्त परवां तेथे झालेल्या भव्य समारंभांत, हत्ती
 वरल्या मिरवणुकींत आणि त्या नाटकी दरबारांत,
 भिक्षुकी कारस्थानामुळे पालथे पडलेले साताऱ्याचे दैव
 यत्किंचितहि उलटे सुलटे होण्याचा संभव नाही. दगडा
 धोंड्यांना शेंदूर फासून त्यांना देवकळा आणण्यांत
 पटाईत असलेल्या हिंदुजनांना, केवळ आपल्या भावनांच्या
 खुप्रीसाठी, वाटेल त्या व्यक्तीपुढे ' छत्रपति—महाराज—
 सरकार—मायबाप ' म्हणून लोटांगणें घालण्यास
 कांहींच अडचण पडत नसते. पण या नुसत्या लोटांग
 णांनी स्वराज्य किंवा छत्रपति निर्माण होते तर पृथ्वीचा
 स्वर्ग व्हायला कांहींच अवघि लागता ना. सारांश,
 परवा साताऱ्याम झालेल्या दत्तविधान समारंभाने साता
 ऱ्याच्या दैवात जरी कांहीं फेरबदल झाला नाही, तरी
 दत्तक वसलेल्या मान्यवान मुलाच्या दैवाचा सतारा मात्र
 कुनुहल उत्पन्न करण्यासारखा आहे खास.

इतिहासाकडे पाहिले तर असे दिसून येते की शिव
 छत्रपतीचा वंश म्हणजे दत्तविधानाच्या बाबतींत अनेक

व्यक्तींना दैवाचा सतारा ठरलेला आहे. या वंशांतील कांहीं दत्तविधानें राजकारणी बळजबरीचीं झालीं, तर कांहीं वाडीबंदरच्या एखाद्या भिववा पांडबाला घोड्याच्या शर्यतींत लाख रुपयांचें टिकीट लागण्या सारखी झालीं. नुसत्या अस्सल रक्ताच्या भांडवलाचाच विचार केला तर कित्येक भोसले जे एकदां परिस्थितीच्या प्रवाहांत व्हात अज्ञात कोपण्यांत पडले ते पडले, आणि भलतेच घराणेवाले भोसले बनले. सातात्याच्या शाहू छत्रपतीनंतर जेवढे दत्तविधानी छत्रपति गादीवर आले, त्यांच्या शेळपटपणाला हा दत्तविधानी दैवाचा सताराच मूळ कारण झालेला आहे. शाहू छत्रपति करवीरकरा सारख्या अचाट बुद्धिमतेच्या एक दोन व्यक्ति बाद केल्या, तर बाकीचे सर्व छत्रपति म्हणजे दैवाच्या झोल्यांत हेलकावे खाणारे व भोसल्यांचा वश कसा तरी आडनांवी पुण्याईवर पुढें चालविणारे प्राणी होते, यापेक्षां अधिक कांहीं नाही. कै० भाऊसाहेब महाराज सुद्धा याच पंक्तींतले. अलीकडे एक दोन ठळक प्रसंगीं पुण्यांतल्या भिक्षुकी पत्रकारांनीं त्यांना छत्रपति छत्रपति म्हणून जे विशेष उच हून धरले होते, ते सातात्याच्या किंवा छत्रपतीच्या घराण्याच्या अभिमानानें नसून केवळ ब्राम्हणेतर पक्षाच्या चुरशीनें होय. ब्राम्हणेतरांनीं करवीर कर खऱ्याखऱ्या स्वयंशासित छत्रपतीला आपला पुढारी मानला, तर भिक्षुकांनीं तोडीस तोड म्हणून सातात्याच्या मांडीतला छत्रपति उजाळा देऊन पुढें मांडला. ब्राम्हणे

तरांचें कोल्हापूर, तरे भिक्षुकांचा सातारा हीं सुरस
 कांहीं आजकालचीं नाहीं. फुरक एवढाचें कीं सातारचा
 छत्रविरहित छत्रपति भटांचा गुलाम असतो आणि कर
 वीरचा छत्रपति भटांनीं गुलाम बनविलेल्या कोंक्यांचे
 भूक रयतेच्या हृदयावर स्वयंनिर्णयी आत्मोद्धाराचें हें
 धरून त्यांना स्वावलंबनाच्या चैतन्यांत रंगवून सोडतो.
 सातारच्या भोसले घराण्याबद्दल भिक्षुकी प्रेमाचा लोढा
 केवढा गिरसणी आहे, हें कांहीं नव्याने कोणांलां सांगणें
 नको. पण कै० भाऊसाहेब व त्यांच्या असोणसु असणारीं
 कारस्थानी कुत्रीं माकडे जात्याचें भाऊसाहेबांच्या
 करणारीं असल्यामुळे, भिक्षुकी छावण्यांत भाऊसाहेब
 महाराजांचा बोलबाला दक्षिणेच्या भरती ओहटीप्रमाणें
 कमी अधिक घुमत असे, यांत कांहीं नवल नाहीं.

कै. भाऊसाहेब भोसल्यांनीं दत्तकाच्या पसंतीसाठीं
 अनेक तरुणांना आपल्याजवळ ठेऊन घेतले, त्यांची
 तैनात चालविली, पण अखेर दत्तविधान न होतांच ते
 दिवंगत झाले. या पांच सहा तरुणांनीं कै. भाऊसाहे-
 बांच्या हयातींत खाण्यापिण्याची खूप मजा मारली, पण
 वेढ्यांचें दैव तितकेंच. समर्थ रामदासांच्या ब्रम्हचर्याचा
 चतुर्वाढी सूड एकामागून एक अशा सात बायका करून
 घेणाऱ्या चाफळ मठाधिशान्या मांडीवर दरबारांत बस
 त्याचें त्यांचें भाग्य नव्हतें. त्यांच्या उलट्या अंबारीच्या
 नशिवाच्या कवटींत अंबारीचा हत्ती नव्हता. हा दैवाचा
 सतारा सातान्यांतहि नव्हता. तो भाटघरच्या धरणावर

भिरभिरत होता. तो जलमदिरांत आपल्या आयुष्याचे दिवस मोजीत पडलेल्या भाऊसाहेब भोसल्यांच्या निर्णयांत नव्हता, तो भाटवर धरणावर पोटासाठीं रावणाच्या मजुरांच्या शोपड्या शोपड्यांतून भटकत होता. त्या दैवाच्या सताऱ्याची छाया सातारच्या राजवाड्यांतल्या मिष्टान्नावर नव्हती, ती हातावर मिळवून तळहातावर खाल्ल्या जाणाऱ्या कदऱ्यावर होती. ती दत्ताविधानाच्या उमेदवारीवर नव्हती, ती कल्पनेलाहि चक्रावेणाऱ्या अकस्मातांत लडलेली होती. हा दैवाचा सतारा 'लुकी' नव्हता, 'लकी' होता. तो तारुण्यावर भाळणारा नव्हता, तो एका बालमूर्तीवर—मल्हारराव होळकराच्या मस्तकावरील नागाच्या फडेप्रमाणें—डुलत होता. तो नुसता 'वंशाला आधार' शोधित नव्हता, तर भोसल्यांच्या औरस बीजाला व अस्सल रक्ताला धुंडीत होता. हें रक्त अज्ञात दशेच्या कवचाखालीं दडलें होतें. हें बीज दारिद्र्याच्या उकीरड्यांत गाडून पडलें होतें. राजवैभवी कल्पनेला तें पूर्ण पारखें झालें होतें. परिस्थितीच्या दणक्यांनीं त्याचा भूतकाल अंधःकारमय बनला होता, आणि त्याला भविष्य काळ तर सुळींच माहीत नव्हता. वर्तमानकाळांत 'भोसले' या आडनांवापलीकडे त्याला कशाचीही दाद नव्हती. मार्गे पुढें अंधार व दृष्टीपुढें दारिद्र्य, यापलीकडे जगाची कसलीच कल्पना नव्हती. कांहीं र-ट-फ शिकणें झालें तर शिकावें, नाहीं तर दणकट मनगटाची मजुरी करून पोट भरावें, यापेक्षां अधिक कसल्याहि

महत्वाकांक्षेची पुसटसुद्धां ओळख त्याला नव्हती. साताऱ्याच्या दैवाच्या जरी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडालेल्या असल्या तरी या बालमूर्तीच्या दैवाचा सतारा मात्र मोठा जबर. बापाची सारी हयात भाटघर धरणाच्या स्टोअर्स खात्यांत मजुरी करण्यांत गेली, तरी मुलाच्या दैवाने त्याच्या कोंड्याच्या भाकरीचा मांडा झाला. दुपारी बारा वाजले म्हणजे आईने बांधून दिलेली झुणका भाकरीची शिदोरी बापाला नेऊन पोहोचविणारा गरीब 'चंदऱ्या' सातारऱ्या भोसले वराण्याचा श्रीमंत सरदार होणार. हे खुद्द आईबापालाच उमगले नाही, तर इतरांची तरी काय कल्पना असणार ? भाऊसाहेब भोसले जिवंत असतांना जरी हा मुलगा त्यांच्यापुढे उभा केला असता, तरी त्याच्या बाह्य वेषाने त्यांच्या मनांत निवडणुकीची प्रेरणा झालीच असती, असे सांगता येणार नाही. दैवाचा सतारा आपल्या ठराविक धाटणीनेच परिपक्व होत असतो. जेथे ज्योतिषी बुवांची अक्कलच लोळपाटणी खाते तेथे कुडलींतल्या ग्रहांचीं गृहे परळ महालक्ष्मीच्या सिमेंट चाळीप्रमाणे विनचुक ओसाड पडलेली दिसल्यास त्यांत नवल नाही. ज्याच्या जन्मापासून आज सात वर्षे जगाने या मुलाची कसलीच दाद घेतली नाही, तोच मुलगा एकदम श्रीमंत शाहू महाराज भोसले म्हणून सातारा शहरांत हत्तीवर मिरविला जातो, हा चमत्कार 'भविष्य' म्हणून वर्तविणारा एकाहि ज्योतिषी महाराष्ट्रांत जिवंत आढळू नये, हे दैववाद्यांचे दैव का ज्योतिषशास्त्राचा फोलकटपणा ?

आकाशस्थ रेवतीवर दृक्प्रत्ययी नजरबाजीचे डोळे मारणाऱ्या कुंडलीबहादरांनीं आतां तरी जागे होऊन या दैवान्या सत्ताऱ्यानें साताऱ्याचें दैव उदयास येईल कीं नाहीं, याचे फल ज्योतिष्य वर्तविण्याची लगबग करावी. नाहीं तर भविष्यानें भूताचीं पाटलुण चढविल्यावर वर्तमान काळाच्या पेशवाई झग्यांत ठोकताळ्याचे ढेंकूण शोधण्याचा तडफडाट जगाच्या उपहासाला मात्र पात्र होईल, हें या पंचांगपंडितांना सांगितलेंच पाहिजे काय ?

सात वर्षांचा चंद्रसेन भोसला केवळ आपल्या नसां तल्या रक्ताच्या पुण्याईवर सातारच्या जहागिरीचा श्रीमंत जहागिरदार झाला. या अकल्प्य घटनेचा सातारच्या जनतेला कल्पनातीत आनंद वाटला आणि तो तिनें न भूतो न भविष्यति अशा थाटानें व्यक्तहि केला. दत्तविधान, दरबार, हत्तीवरील मिरवणूक वगैरे समारंभांनीं सातारा राजधानीचा आनंद गगनांत मावेना, त्यांतच ब्रिटिश सरकारनें या सर्व कृत्यांना आपली सार्वभौमी सहानुभूती दाखविल्यामुळें तर या आनंदाला पारावारच उरला नाहीं. पण हा आनंद अपूर्ण आहे. हा आनंद खेद-मिश्रित आहे. या आनंदांत निराशेच्या वेदना आहेत. हा आनंदी वर्तमानकाळ दुःखमय भूतकाळांतील अनेक दुर्दैवी घटनांनीं व्यथित झालेला आहे. आनंदाच्या या विरळ आवरणाखालीं अनेक राष्ट्रद्रोही कारस्थानांचीं पिशाच्चे नंगानाच घालीत असलेलीं अजूनही आपल्याला दिसतात. या आनंदाच्या देखाव्याचा पार्श्वभाग काळा

कुठ्ठ असल्यामुळे विरोधाभासाने त्याची रुची विद्यमान सातारकरांना अमृतापेक्षांही जरी गोड वाटत असली, तरी त्या रुचीत मिसळलेला आत्मद्रोहाच्या जहराचा फणफणाट अजूनही विचारवंतांच्या विचारांत विलक्षण खळबळीट उडवीत आहे. चिरंजीव शाहू महाराज भोसले आज ज्या गादीवर दैवाच्या सतान्याने अधिष्ठित झाले आहेत, त्याच गादीवरून प्रतापसिंह छत्रपतीला ४ सप्टेंबर १८३९ रोजी रात्री भर १२ वाजतां उघड्या नागड्या स्थितांत हद्दपार व्हावे लागले आहे, ही गोष्ट नजरे आड केली तरी हृदयफलकावरून पुसून टाकतां येत नाही. ही गादी महाराष्ट्राच्या अनुपमेय स्वार्थत्यागावर राजाराम छत्रपतींच्या हस्ते जरी स्थापन झालेली आहे, तरी तिच्यावरील प्रत्येक छत्रपति पेशव्यांच्या भिक्षुकी कारस्थानाला बळी पडलेला आहे, ही गोष्ट विद्यमान मातुश्री ताराबाईसाहेब यांनी विसरून भागावयाचे नाही सातारच्या गादीला भिक्षुकी वर्चस्वाचे कायमचे ग्रहण न लागते तर मुंबईच्या टोपकर बनिया कंपनीची प्रतापसिंह छत्रपतींच्या आंगाला हात लावण्याची काय छाती होती ? ज्या मराठ्यांनी जिजीचे राजकारण लढवून औरंगजेबासारख्या कर्दनकाळ दैत्याची मुत्सद्देगिरी आणि लष्करी डावपेच, डोळ्याचे पाते लवते न लवते तोंच ठेचून जमीनदोस्त केले, तेच मराठे वीर आपल्या छत्रपतीला पापस्मरण बाळाजीपंत नातू आणि कर्नल ओव्हान्स यांनी दंडाला धरून तत्कावरून खेचून हद्दपार

करतांना नामर्द हिजड्याप्रमाणें स्वस्थ कसे आणि का
 वसले ? त्यांच्या तलवारीचीं पातीं आणि भाल्याचीं फाळें
 एकदम अवचित बोथट कां पडलीं ? त्रिखंडविश्रुत
 मराठ्यांचा दरार त्याच काळरात्रीं कमकुवत कसा
 झाला ? या प्रश्नांचीं उत्तरे, ताराबाई मासाहेब, आपण
 आपल्या हृदयाला विचारा, म्हणजे आपल्या युवराजाच्या
 दैवाचा सतारा यापुढें कोणत्या शिस्तीनें वळविला पाहिजे
 याची आपल्याला पूर्ण जाणीव होईल. आजहि आपल्या
 भोंवतीं स्वार्थी लालघोट्या कारस्थान्यांचा गराडा पड
 लेला आहे. त्यांच्या कारवाईची योग्य वेळींच वाट लावली
 नाही, तर आपल्या युवराजाच्या दैवाच्या सताऱ्याची
 वाट ठरल्यासारखीच म्हणावी लागेल. भिक्षुकी वर्चस्वाचें
 जंतर मंतर आपल्या काळजाला आरपार भिन्न ते जर
 थंडगार पडलें असेल, तर ज्या तत्कावर आज आपण
 एका भाव्यवान युवराजाची स्थापना केली आहे, त्या
 तत्कापुढें येत्या ४ सप्टेंबर रोजीं मध्यरात्रीं आपण
 शांत चित्तानें चिंतन करीत बसा म्हणजे त्या तत्काच्या
 हृदयांतून पिळवटून बाहेर पडणाऱ्या रक्तान्या
 चिळकांड्या आपल्या व आपल्या युवराजाच्या वास्तविक
 स्थितीची आपणांस पूर्ण कल्पना करून देतील. वेशा-
 संपन्न आप्पासाहेब सांगलीकर आणि चित्पावन
 आयागो बाळाजीपंत नातू यांच्या उलट्या काळजाच्या
 धर्मकारणाला आपल्या ऊर्ध्वमुखी राजकारणाची फोडणी
 देऊन बनिया कंपनीनें त्या तत्काला दिलेला भडाशी जड

सृष्टींत आपल्या लौकिकी डोळ्यांना जरी दिसत नसला,
 किंवा आपल्या पूज्यपतींच्या गादीखाली तो भासत
 नसला, तरी तो विश्वण्यासाठी आणि महाराष्ट्राच्या
 हृदयांत चिरकाल विराजमान झालेल्या शिवछत्रपतींच्या
 शिवतक्त्या पुनरुज्जीवनासाठी, एक दोन नव्हे तर
 सतत १४ वर्षे विलायतेस रंगो वापूजीने लढविलेला
 प्राणांतिक झगडा, आणि सरते शेवटी सत्तावन सालीं
 मन्हाठशाहीने अव्या हिंदुस्थानाला पाठीशी घालून
 दिल्लीच्या समरांगणावर केलेला अखेरचा मर्दानी धैमान
 याचा चित्तवेचक, स्फूर्तिदायक परंतु हृदयाचे पाणी पाणी
 करणारा खेदजनक इतिहास ते तत्क आपणाला,
 मासाहेब, मोठ्या आवेशाने खास खास कथन करील. ज्या
 तत्कावर चिरंजीव शाहूमहाराज आपल्या दैवाच्या सता-
 याने बसले आहेत, त्या तत्काखाली ब्राम्हणेतरांच्या
 सर्वांगी प्रबोधनाचा प्रश्न अर्धवट मेल्या स्थितीत
 काहतकुंथत पडलेला आहे. त्या तत्काच्या खाली प्रताप-
 सिंहाच्या सत्याग्रहाच्या धडाडीवरचरच भोसले घराण्यां-
 तल्या राजल्लियांच्या किंकाळ्या आपल्याला अजून ऐकू
 येतील. त्या तत्काच्या खाली ब्राम्हणांच्या राष्ट्रद्रोहा-
 वरोवरच आपलाहेव भोसल्याचा घरभेद, आपण
 शिंदेकराचा हरामखोरपणा, तात्या केळकराचे खोटे
 शिके, नागोदेवरावची भिकी सोनारीण, भोरचे संतपचीव
 वगैरे अनेक वीररत्नांच्या कारस्थानांचे देखावे, ताराबाई
 साहेब, आपल्याला त्या रात्री स्पष्ट दिसू लागतील.

छत्रपतीच्या तत्काल पेशवाई वळणाचें भिक्षुकी ग्रहण कसें लागलें, ब्राम्हण ब्राम्हणेतर वादामुळें अभिमाना ऐवजीं स्वदेशद्रोहाचें वाळकडू मन्होठे कसे प्याले आणि कायदेवाजीच्या सबबीवर बनिया कंपनीनें सातारच्या या पूज्य छत्राचें तीन तेरा आपल्याच लोकांच्या हातून कसे वाजविले, या सर्व गोष्टींचा आपण नीट मननपूर्वक अभ्यास केला, आणि त्या दिशेनें युवराजाच्या आत्म प्रबोधनाचा मार्ग आखलांत, तर केवळ काकतालीय न्यायानें वडून आलेल्या आपल्या चिरंजीवांच्या दैवाच्या सताऱ्याबरोबरच साताऱ्याचें दैवसुद्धां उदयास येण्याची आशा अजून नष्ट झाली नाहीं, असें आशाखोर मानवी मनाला वाटत असल्यास तो आशावाद खातीनें निंद्य गणला जाणार नाहीं, अशी आम्हाला आशा आहे.

इतिहास कसाही उलट सुलट वाचला आणि राजकारणाची लांगडी कशीही उलथीपालथी करून चोखाळली तरी एक गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, अवघा महाराष्ट्र सातारा राजधानीकडे कांहीं एका वर्णनीय भावनेनें नेहमीं पाहात असतो. आज या देवळांतला देव जरी नष्ट झाला असला तरी त्याची पडकीं भिंताडे आणि रडके बुरुज त्या देवाची आठवण त्यांच्या हृदयात क्षणोक्षणीं उंच वळवीत असतात. सातारच्या छत्रपतीच्या उच्चाटनाचें पाप जितकें स्वकीयांच्या पदराला बांधता येईल, तितकेंच तें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पाटलेणीलाही भिडवितां येईल. जितक्या प्रमाणांत आमचें देशबंधु या कामीं जबाबदार

ठरतील, त्यापेक्षां शतपट प्रमाणांत या पापाचा वाटा ब्रिटिश सरकारच्या मूळमाया कंपनीला—अर्थात् ब्रिटिश राष्ट्रालाही घ्यावा लागेल. प्रतापसिंह छत्रपतींचे उच्चाटण हा ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवरला कधीही न पुसला जाणारा कलंक आहे, अशा प्रकारचे तत्कालीन ब्रिटिश मुत्सद्यांचे अभिप्राय आज कागदोपलीं प्रसिद्ध आहेत. हिंदु लोकांनीं राष्ट्रद्रोह केला, तर ब्रिटिशांनीं अन्याय केला, असा या प्रकरणाचा सारांश निघतो. सर्वांचीच त्यावेळीं बुद्धी फिरली, म्हणून शिव छत्रपतींची सातारा राजधानी खालसा होऊन तेथील भोसल्यांना नुसत्या साऱ्या जहागिरीवर संतुष्ट राहण्याची वेळ आली. आज काळ बदलला आहे. फाटलेल्या मनोवृत्ति सांघण्याचा सर्वत्र प्रयत्न होत आहे. हिंदी व ब्रिटिश लोकांचे संबंध समरस करण्याचे श्लाघ्य प्रयत्न चालू आहेत. गतेतिहासाचा कसलाहि विकल्प मनांत न आणतां, भराठे वीरांनीं गेल्या महायुद्धांत ब्रिटिशांच्या अब्रुसाठीं फ्रान्सच्या समरांगणांवर सांडलेले रक्त अजून लालबुंद चमकत आहे. अशा परिस्थितींत अखिल मराठ्यांना अमरावतीप्रमाणें प्रिय असलेली सातारा राजधानी जर या नव्या मन्वंतरांत पुनश्च स्वतंत्र मन्हाठी संस्था नाऱ्या पुनरुज्जीवनाला पात्र होईल, ब्रिटिश न्यायदेवता जर सातार्याच्या शिवछत्रपतींच्या परमप्रिय गादीची पुनर्घटना करील, तर त्यामुळे 'शिवराया प्रणिपात कराया' ब्रिटानियेनें आपल्या उद्यांच्या वादशहाला हिंदुस्थानांत पाठवून जो कृतज्ञ भाव व्यक्त केला, त्या भावनेला कांहीं

तरी अर्थ आहे, असें महाराष्ट्र समजेल. आज हा विचार कित्येकांना रुचणार नाही. अनेकांना ही कल्पित कादंबरी वाटेल. बरेच विचारवंत याला स्वप्न म्हणतील. परंतु जेथें जेथें खरें भर्दानी मन्हाटी हृदय धमधमत असेल तेथें तेथें हा साताज्याच्या पुनरुज्जीवनाचा प्रश्न काळजाला जाऊन भिडल्याशिवाय कधींही राहणार नाही, अशी आमची खात्री आहे. भांबुड्यांच्या धोंड्यावर कसलें तरी कांहीं तरी स्मारक उभारण्यापेक्षां सातारच्या संस्थानचें जर आज पुनरुज्जीवन होईल, तर महाराष्ट्राप्रमाणेंच ब्रिटानियेलासुद्धां एका महत्पातकाचें प्रायश्चित्त मोठ्या आवांता वेष्याची मंगल पर्वणी प्राप्त होईल. ब्रिटिशां सारख्या सर्वसमर्थ, धूर्त व कदरवाज राष्ट्राला महा राष्ट्राची जर कांहीं कदर वाटत असेल, मराठ्यांच्या आत्मयज्ञाची त्यांना ब्रूज राखावयाची असेल, तर तिवाठ्या तिवाठ्यावर दगडाधोंड्यांचीं स्मारके उभारण्यापेक्षां हैसूर, काशी वगैरे खालसा झालेल्या कांहीं संस्थानचें जसे त्यांनीं पुनरुज्जीवन केलें, तद्वत सातारच्या छत्रपतीचें व त्यांच्या पुरातन तत्काचें पुनरुज्जीवन केल्यास मर्द मराठ्यांच्या हृदयांत आपलेपणाविषयीं भावना जागृत केल्याचें श्रेय त्यांना खास मिळेल. ही अशक्य कोटींतील गोष्ट नव्हे. ही ब्रिटिशांना सहजशक्य गोष्ट आहे. ही न्यायाची मागणी आहे. कृतकर्माचें प्रायश्चित्त ध्या अप्रणि सत्याची लाज राखा, असा हा उघडाउघड सवाल आहे. रात्रंदिवस शल्याप्रमाणें हृदयांत डाचत असलेल्या अमं

गल गतेतिहासाला पुनरुज्जीवनाच्या मंगल कार्याने पावन करा, असा हा न्याय्य मागणीचा अर्ज आहे. या कार्मी ब्राम्हणब्राम्हणेतरांनीं एकवटून कार्याला सुरवात केल्यास त्यांच्या पूर्वजांनीं छत्रपतीच्या उच्चाटनाचें जें दुष्कृत्य केलें त्याच्या पापापासून त्यांची मुक्तता होईल आणि सातारा ही इतर देशी संस्थानांप्रमाणें पुनरुज्जीवित अश्व शिव छत्रपतीची शिवनगरी झाली, तर तो मंगल सोहाळा महा राष्ट्राला त्याचप्रमाणें ब्रिटिश लोकांना मोठ्या अभिमानाचा सत्यप्रियतेचा आणि न्यायप्रियतेचा म्हणून भावी इतिहासांत रेडियमच्या अक्षरांनीं चिरंजीव होऊन बसेल.

सातार्याची शिवनगरी बनविण्यासाठीं ब्राम्हणांनो, पूर्वग्रहांना विसरून एकनिश्चयानें तुम्ही तयार व्हा; कारण तुमच्या पूर्वजांनीं केलेल्या कर्माचें प्रायश्चित्त तुम्हांला ध्यावयाचें आहे. तें या उमद्या मार्गानें ध्या. यांत सारें जग तुमच्या बुद्धिमत्तेचें कौतुक करील. तुमच्या पाप भीरुत्वाची इतिहास ग्वाही देईल. ब्राम्हणेतरांनीं, क्षत्रिय मराठ्यांनो तुम्हांला शिवस्मारक पाहिजे ना? मग त्या भांबुड्यांच्या धोंड्यावर डोकी फोडण्यापेक्षां या अभिनव शिवनगरीच्या उद्दारासाठीं तुम्ही आपलीं डोकीं अवश्य चालवा. आज तुम्हांला अस्सल भोसले कुळांतला एक बालवीर दैवाच्या सतार्यानें सातार्याचें दैव गदगदा हालविण्यासाठीं अकस्मात प्राप्त झाला आहे या संधीचा फायदा घेऊन तुम्ही शिवनगरीचा जर ध्यास ध्याल आणि प्रबोधनाच्या कल्पनेंत खेळणारी ही कल्पनासृष्टी प्रत्यक्ष अस्तित्वांत आण

प्याचा प्रयत्न कराल, तर बंदिवासाच्या हाल अपेष्टांत काशीला मरण पावलेला प्रतापसिंह छत्रपती आणि त्यांच्या नांवासाठी व तत्कासाठी अनुपमेय आत्मयज्ञ करणारा रंगो बापूजी यांच्या स्वर्गस्थ आत्म्यांना खात्रीने संतोष वाटेल. सरतेशेवटीं ब्रिटिश राजकर्त्यांना आमची अशी विनंति आहे कीं, सातांच्याच्या पुनरुज्जीवनाचा हा प्रश्न आपण आतां ही जर न सोडविला तर सत्य, न्याय आणि माणुसकी या तीनही तत्त्वांच्या दृष्टीने ती एक मोठी नामुष्कीची गोष्ट होईल, असें छातीठोक विधाने करण्यापुरता पुरावा गतेति हासांतून आम्ही लागेल तितका काढून देऊं. ब्रिटिशांना महाराष्ट्राच्या मनोभावनेची जर कांहीं दरकार असेल तर त्यांनीं हा शिवनगरीचा प्रश्न अवश्य विचारांत घ्यावा. सदीच्या जोरावर छत्रपतींचे तहनामे रद्दी ठरविले गेले, जाऊं द्या. तत्कालीन् रेसिदंटांनीं गव्हर्नरांचीं मनें, ब्राम्हणांच्या चिथावणीनें, कलुषित केलीं; करूं द्या. रंगो बापूजीच्या १४ वर्षांच्या विलायती वनवासाला यश आलें नाहीं; न येऊं द्या. अनेक ब्रिटिश मुसद्यांची न्यायबुद्धी व सत्यप्रियता त्या वेळीं वाझोटी ठरली; ठरूं द्या. भूतकाळ मेला; मरूं द्या. भविष्याकडे लक्ष द्या. भूतकाळच्या भूतांना वर्तमानकाळांत गति देऊन, भविष्य काळाला उज्वल करा. शिवरायाला नुसता सुजरा करूं नका; त्याचें जिवंत स्मारक करा. प्रतापसिंह छत्रपतींची पदच्युतता म्हणजे अखिल महाराष्ट्राच्या काळजांत खोल घुसलेला आंग्रेजी जंबिया आहे. तो एक अन्याय आहे.

ती एक सत्याची बेगुमान मुस्कटदाबी आहे. तो जंबिया
आतां खेचून काढा. तो महाराष्ट्राचा अपमान आतां
पुसून टाका. लढाईत जिंकलेले टिपू वाघाचें राज्य ज्या
ब्रिटीश सरकारने वडेयार हिंदु घराण्याला परत देऊन
म्हैसूरचें राज्य पुनरुज्जीवित केलें; काशीच्या राज्याची
पुनर्घटना केली, त्याच ब्रिटानियेला शिवरायाचें मूळ
तत्त्व पुनरुज्जीवित करायला फारसे कठीण नाही. ब्रिटानिये !
तुझ्यासाठीं मन्हाळ्यांनीं आपलीं उमलती जवान पिढी युर-
पच्या रणयज्ञांत बळी दिली आहे, हें विसरूं नकोस.
तुझ्या उद्याच्या नृपतीने व हिंदुस्थानाच्या बादशहानें
आमच्या शिवदेवापुढें टोपी काढून मुजरा केला आहे, हें
लक्षांत घेऊन, सातारच्या अन्यायाचे परिमार्जन करायला
या वेळीं तूं तुझ्या इतिहासप्रसिद्ध न्यायबुद्धीचा उपयोग
धोरणानें करशील अशी आशा आहे.

—:०:—

हिंदवी स्वराज्याचा खून.

[ता. २९ एप्रिल १९२२ रोजी सातारा येथे
श्रीशिवजयंत्युत्सव प्रसंगी श्री. ठाकरे
यांनी दिलेले व्याख्यान.]

भगिनीबांधवहो, आज आपण पुण्यश्लोक श्रीशिवाजी महाराज यांचा जन्मदिवस साजरा करण्याकरितां जमलों आहों. आजचा दिवस अत्यंत मंगल, अत्यंत पवित्र, आणि स्फूर्तिदायक असा आहे. या दिवशीं गुलाम महाराष्ट्राला स्वतंत्र करणारा, नामर्द मऱ्हाठ्यांना मर्द बनविणारा आणि नांगरहाक्या अनाडी शेतकऱ्यांतून भीष्मार्जुनकर्णपेक्षांहि सवाई भीष्मार्जुन निर्माण करणारा राष्ट्रवीर जन्माला आला. अर्थात् अशा मंगल प्रसंगीं ' शिवगयास आठवावे ' या विषयानुरूप शिवचरित्राबद्दल मीं कांहीं विवेचन करावे अशी आपली अपेक्षा असणें साहजिक आहे व तसा माझाहि उद्देश होता. परंतु पाडळीला मोटारींत बसून मी साताऱ्याकडे येऊं लागतांच माझा तो वेत बदलला. शिवरायास आठवतां आठवतां संबंध शिवशाहीचा चित्रपट माझ्या अंतश्चक्षूंसमोर भराभर फिरू लागला; आणि सातारच्या या निमकहराम स्वराज्यद्रोही राजधानींत मी येऊन दाखल होतांच, शिवाजीनें स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याच्या अंतकाळचा भेसूर देखावा मला स्पष्ट दिसू लागला. बांधवहो, आपण मानावर असल्यामळे आपल्याला

सातारचा अभिमान असणें योग्य आहे. क्षमा करा, मला तितका त्याचा अभिमान नाही. सातारा ही पापभूमी आहे. सातारा ही हिंदवी स्वराज्याची न्हासभूमी आहे. रायगडावर उदय पावलेल्या हिंदवी स्वराज्याचा सूर्य या सातान्यास अस्त पावला. रायगडाला जन्माला आलेल्या स्वराज्याच्या नरडीला नख देऊन भिक्षुक-शाहीनें या सातान्यास त्या स्वराज्याचा मुडदा पाडला. दिल्लीच्या मोंगल बादशाहीच्या सिंहासनाला गदगदा हालविणाऱ्या, इतकेच नव्हे, तर अटकेपार रूमशामच्या बादशाही तक्ताचा थरकांप उडविणाऱ्या हिंदवी स्वराज्याचें रक्त या सातारच्या पापभूमीवर सांडलेलें आहे. शिवछत्रपतीच्या विश्वव्यापी मनोरथाचा ज्या भूमीत नायनाट झाला, त्याच भूमीवर उभें राहून आजच्या मंगल प्रसंगीं पुण्यश्लोक शिवरायाचें गुणगायन करण्यापेक्षां, आमचें हिंदवी स्वराज्य कां नष्ट झालें, त्याच्या गळ्याला कोणकोणत्या अधमांनीं नख लावले आणि भिक्षुकशाहीनें कोणकोणतीं घाणेरडीं कारस्थानें करून आमच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा मुडदा या सातान्यांत पाडला, त्याचा आज जर आपण इतिहासाच्या आधारानें विचार केला, तर सध्यांच्या स्वराज्योन्मुख अवस्थेंत आपल्याला आपल्या कर्तव्याचीं पावले नीट जपून टाकितां येतील. स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, असलीं तात्त्विक पुराणें सांगणारे टिळकानुटिळक आज पैशाला खंडीभर झाले आहेत. परंतु त्याच जन्मसिद्ध हक्कावर रखरखीत निखारे ठेवण्यास ज्या हरामखोरांची मनोदेवता महाराष्ट्रद्रोहाचा व्यभिचार करण्याच्या कामीं किंचित्सुद्धां शरमली नाहीं, त्यांचा खराखुरा इतिहास उजे-

डांत आणणारे मात्र आपल्याला सुळींच भेटणार नाहीत. आज स्वराज्य शब्दाचें पीक मनमुराद आलेंलें आहे. फंडगुंडांच्या पोतड्या भरण्यासाठीं स्वराज्य हा एक ठगांचा मंत्र होऊन वसला आहे. परंतु स्वराज्य म्हणजे काय याची व्याख्या मात्र कोणीच स्पष्ट करीत नाही. अशा प्रसंगीं आपलें हिंदवी स्वराज्य आपण कां गमावल, याचा नीट विचार केल्यास गंध्यां महाराष्ट्रभर धुमाकूळ घालीत असलेल्या राष्ट्रीय गुंडांच्या स्वराज्यविषयक चळवळींत ब्राम्हणेतर संघानें किती जपून वागलें पाहिजे याचा खुलासा तेव्हांच होईल. राष्ट्रीयींची स्वराज्य—पुराणें म्हणजे गांव-भवानीचीं पातिव्रत्यावरील व्याख्यानें आहेत; कारस्थानी वेदांत आहे; ठगांची ठगी आहे; स्वार्थसाधूंचा मायाजाल आहे. शिव-रायास आठवावें; गोष्ट खरी ! परंतु आज शिवछत्रपतींचें स्मरण होतांच त्यांच्या हिंदवी स्वराज्याच्या न्हासाचें पृथक्करण करण्या-कडं आपली स्मरणशक्ति वळते, त्याला इलाज काय ?

तेव्हां आपण आतां छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांच्या कार-कीर्दीकडे वळूं. प्रतापसिंह हे एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीचे करवीरकर शाहू छत्रपति होते. १८१८ सालीं रावबाजीचें व त्या-बरोबर पुण्यांतल्या पेशवाईचें उच्चाटन पापस्मरण वाळाजीपंत नातूनीं केल्यानंतर ईस्ट इन्डिया कंपनीनें प्रतापसिंह महाराजांना त्यांच्या पूर्वजांच्या सिंहासनावर स्थापन केलें. यापूर्वीं येथील नजिकच्या वासोटा किल्ल्यावर प्रतापसिंह महाराजांना निमकहराम कृतघ्न पेशव्यांनीं सहकुटुंब सहपरिवार अनेक वर्षे कैदत ठेवलेले होते. सिंहासनाधिष्ठित होतांच, महाराजांनीं राजकारणाची यंत्र

रचना ठाकठीक वसविल्यानंतर, ब्राम्हणेतरांच्या सामाजिक व धार्मिक उन्नतीचा प्रश्न त्यांनीं हातीं घेतला. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे ब्राम्हणेतरांच्या उन्नतीचा जो प्रश्न करवीरकर छत्रपतींनीं सध्यां हातीं घेतलेला आहे, तोच प्रश्न प्रतापसिंह महाराजांनीं हातीं घेऊन दीनदुनियेला ब्राम्हणांच्या कारस्थानी भिक्षुकशाही वंडापासून मुक्त करण्याचा विडा उचलला. ब्राम्हणेतरांच्या अज्ञानावर मनसुराद चरण्यास सोकावलेल्या पेशव्यांच्या अभिमानी भिक्षुकांना महाराजांची ही चळवळ कशी बरें सहन होणार ? ती हाणून पाडण्यासाठीं भिक्षुकशाहीनें कमरा कसल्या. त्यावेळीं या कंपूचें पुढारपण स्वीकारण्यासाठीं पुढें झालेले त्यावेळचे ' लोकमान्य ' म्हटले म्हणजे पापस्मरण बाळाजीपंत नातु हे होत. इंग्रजांकडून मिळणाऱ्या जहागिरीच्या लचक्याला लालचटलेल्या ज्या अधमानें स्वजातिवर्चस्वाच्या शनवारवाड्यावर इंग्रजांचा बावटा फडकवायला मार्गें पुढें पाहिलें नाहीं, तो चांडाळ छत्रपतीच्या ब्राम्हणेतर संघाला उन्नतीचा एक श्वास देखील कसा घेऊं देईल ?

असले हे लोकमान्य नातु शेंडी झटकून पुढें सरसावतांच त्यांच्या पाठीमार्गे चिंतामणराव सांगलीकर, बाळाजी काशी किंबे, बाळभट जोशी, बाळक्रोवा केळकर, नागो देवराव, भोरचे पंत सर्चाव, कृष्णाजी सदाशिव भिडे, सखाराम बह्नाळ महाजनी, महादेव सप्रे, भाऊ लेले, (एक मावळाः—अर इचिभन ! हत वी भाऊ लेल्या ?) असले हे अस्सल ब्राम्हण वीर प्रतापसिंह छत्रपतीची चळवळ आमूलाग्र उखडून टाकण्यासाठीं कमरा कसून सिद्ध झाले. परंतु ही सर्व सेना जातीची पडली ब्राम्हण, एकरकमी चित्पावन.

अस्सल राष्ट्रीय. तेव्हां आपल्या पक्षाला 'सार्वजनिकत्व' आणि
 व्यासाठीं बाळाजीपंतांना कांहीं आत्मद्रोही व घरभेद्या ब्राम्हणेतर
 पात्रांची फारच जरूर भासूं लागली. लवकरच परशुरामाच्या
 कृपेनें बाळाजीपंतांच्या या राष्ट्रीय चळवळींत एक विनमोल ब्राम्ह-
 णेतर प्यादे हस्तगत झालें. तें कोणतें म्हणाल, तर खुद्द प्रताप-
 सिंहाचे धाकटे भाऊ आप्पासाहेब भोंसले. खुद्द राजघराण्यांतलाच
 अमला अस्सल मोहरा राष्ट्रीय चित्पावनी मंत्रांच्या जाळ्यांत
 सांपडतांच नातूच्या राष्ट्रीय कटाला सार्वजनिकपणाचें स्वरूप तेव्हांच
 आलें आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वगलेंत शिरून या राष्ट्रीय
 नातूकंपूनें इंग्रजांच्या हातून छत्रपतीच्या सिंहासनाचें परस्पर पावणे-
 तेरा करण्याची आपली कारवाई सुरू केली. या कामीं त्यांनीं
 एकदोन शंकराचार्यमुद्धां वगलेंत मारले. नातूनीं विचार केला, कीं
 हा मरगटा छत्रपति ब्राम्हणेतरांत धार्मिक आणि सामाजिक जागृति
 करून आम्हां भूदेवांचें वर्चस्व कळीपेक्षांहि पातळ करणार काय ?
 थांव लेका ! तुझ्या सिंहासनाच्या खालींच माझ्या चित्पावनी
 कारस्थानाचा बांबू गोळा ठेवून, कंपनी सरकारच्या हातूनच त्याचा
 स्फोट करवितों. मग पहातों तुझ्या ब्राम्हणेतरांच्या उन्नतीच्या
 गप्पा ! बांधवहो, कोल्हापुरच्या श्रीशाहू छत्रपतींना 'स्वराज्यद्रोही'
 ठरविण्याची केसरीकारांची राष्ट्रीय चतुराई आणि प्रतापसिंहाला
 गुप्त कटाच्या फांसांत अडकवून जिवंत गाडण्याची नातुशाही या
 दोनही गोष्टींचा मसाला एकाच राष्ट्रीय गिरणीचा आहे, इतकें
 आपण लक्षांत ठेवलें म्हणजे झालें. नातुकंपूंत सामील झालेल्या
 या सर्व पंचरंगी राष्ट्रीयानीं कंपनीसरकारच्या गव्हर्नरापासून तें

थेट सातारच्या रेसिडेंटपर्यंतच्या सर्व पात्रांच्या नाकांत आपल्या कारस्थानाची वेसण 'खूप शर्तीने' घातली. अर्थात सर जेम्स कारनाकपासून तो थेट रेसिडेंट कर्नल ओव्हान्सपर्यंत सगळीं बाहुली लोकमान्य नातूंच्या सूत्राच्या हालचालीप्रमाणे 'लेफ्ट राइट' 'लेफ्ट राइट' करुं लागली. या पुढचा इतिहास अत्यंत भयंकर आणि मानवी अंतःकरणास जाळून टाकण्यासारखा आहे. परंतु तो प्रत्यक्ष घडवीत असतांना मात्र बाळाजीपंत नातू किंवा चिंतामणराव मांगलीकर यापैकीं एकाचेंहि अंतःकरण चुकूनसुद्धां कधीं द्रवलें नाहीं. राष्ट्रीय अंतःकरण म्हणतात ते हे असें असतें. अनुयायांची गोष्ट काय विचारावी? जेथें खुद्द आप्पासाहेब भोसले, राज्यलोभानें सख्या भावाच्या गळ्यावर सुरी फिरविण्यास सिद्ध झाला, तेथें आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीची मुंडी पिरगळतांना इतरांना कशाची भीती? प्रतापसिंह महाराजांनीं भिक्षुकशाहीचें बंड मोडून ब्राम्हणे-तरांना धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्य देण्याची चळवळ हातीं घेतांच, बाळाजीपंत नातूंच्या उपरण्याखालीं जें राष्ट्रीय कुत्र्यांचें सार्वजनिक मंडळ जमा झालें, त्याला एवढीही कल्पना भासूं नये काय, कीं आपल्या या उलट्या काळजाच्या कारस्थानामुळें श्रीशिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्याचें सिंहासन आपण जाळून पोळून खाक करीत आहोंत? महाराष्ट्राच्या मानेवर सुरी फिरवीत आहोंत? जाणूनबुजून क्षुळ्लक स्वार्थासाठीं फिरंगी आपल्या घरांत घुसवीत आहोंत? आजला त्याच हरामखोर नातूंचे सांप्रदायिक जातभाई करवीरकर छत्रपतींना 'स्वराज्यद्रोही. छत्रपति' म्हणून शिव्या देण्यास शरमत नाहींत. यावरून एवढेंच सिद्ध होतें कीं, बाळाजी-

पंत नातूचा स्वराज्यद्रोही संप्रदाय अजून महाराष्ट्रांत जिवंत आहे. आम्हांला जर स्वराज्य मिळवावयाचेंच असेल, आमचें उद्याचें स्वराज्य चिरंजीव व्हावें अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर प्रतापसिंहाच्या वेळीं भिक्षुकशाहीनें या संप्रदायांत रायगडच्या स्वराज्याचा जसा मुडदा पाडला, तसाच उद्याच स्वराज्य मिळविण्यापूर्वी महाराष्ट्रांत शिल्क उरलेल्या स्वराज्यद्रोही नातु संप्रदायाचा आपणांस प्रथम बीमोड केला पाहिजे. नव्हे, असें कल्याशिवाय तुम्हांला स्वराज्यच मिळणें शक्य नाहीं. बाळाजीपंत नातूचें चरित्र भ्रूणहत्या, स्त्रीहत्या, गोहत्या, स्वराज्यहत्या आणि सत्यहत्या असल्या कल्पनातीत महापातकांनीं नुसतें बरबटलेलें आहे. अर्थात् जोपर्यंत हा नातु, किंवा, केळकर अँड को० चा संप्रदाय महाराष्ट्रांतून हद्दपार होणार नाहीं तोपर्यंत आपल्याला खरंखुरें स्वराज्य लाभणार नाहीं. या संप्रदायाच्या स्वराज्यद्रोही लीला जर नीट विचारांत घेतल्या नाहींत, तर तुमच्या पदरांत पडणारें स्वराज्य म्हणजे ब्राम्हणभोजनांतल्या खरकट्या पत्तावळी हें खूप ध्यानांत ठेवा.

छत्रपति प्रतापसिंहानें ब्राम्हणेतरांची सुरु केलेली चळवळ हाणून पाडण्यासाठीं, खुद्द त्यालाच पदभ्रष्ट करून मुळांतलाच कांटा उपटण्याची बाळाजीपंत नातूच्या राष्ट्रीय कंपूची जी तयारी झाली, तिकडे आपण आतां वळू. हरप्रयत्नानें घरभेद करून फोडलेल्या अप्पासाहेब भोसल्याला ता० २४ मार्च १८३९ रोजीं नातूनें रेसिदंट ओवन्सच्या चरणांवर नेऊन घातलें व त्याच्या झेंड्याखालीं सर्व स्वराज्यद्रोही गुप्तकटवाल्यांची मर्कटसेना भराभर जमा केली. कंपनी सरकारच्या गव्हर्नरापर्यंत सर्वांना प्रतापसिंहाविरुद्ध चिथावून

देऊन, हा राजा इंग्रजांचे राज्य उलथून पाडण्याचा गुप्त कट करीत आहे, आम्ही सर्व पुरावा आपल्याला देतो, मावाप कुफणी सरकारची आम्हांला पूर्ण मदत असावी, असा मंत्र फुंकून रेसिदंट ओवन्सला नातूकंपूने आपले तोंड बनविले. राजकीय बाब ओवन्सच्या मार्फत अशी पेटवून दिली, तो इकडे (अ) धर्ममातंड चिंतामणराव सांगलीकर यांनी वेदोक्त पुराणोक्त तंटा उपस्थित करून छत्रपतीच्या विरुद्ध, कंपनी सरकाराकडे धार्मिक जुलमांबद्दल फिर्यादीच्या अर्जाची मॅडोळी रवाना करण्यासाठी आपली ब्राम्हण-सेना जय्यत उभी केली. आज ज्याप्रमाणे ब्राम्हणेतरांविरुद्ध व विशेषतः सत्यशोधकांविरुद्ध अत्याचारांच्या खोटयानाट्या फिर्यादींची दंगल उडालेली आहे, त्याचप्रमाणे चिंतामणरावांच्या ब्राम्हणसैन्याने आपला शंखध्वनीचा संप्रदाय मोठ्या नेटाने चालू केला. हे राष्ट्रीय ब्राम्हण नुसत्या कागदी अर्जाच्या कारस्थानावरच अवलंबून बसले नाहीत. निरनिराळ्या वेळी कंपनी सरकारच्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या छावण्यांपुढे हजारों ब्राम्हणांनी जमून जाऊन प्रतापसिंहाच्या विरुद्ध धार्मिक व सामाजिक अत्याचारांची अकांडतांडवपूर्वक कोल्हेकुई करण्याची सुरवात केली. चिंतामणरावाने तर नातूचे व्याही कुप्रसिद्ध निळकंठ शास्त्री थत्ते यांच्या अच्युतवाखाली ब्राम्हणेतरांना, विशेषतः मराठ्यांना व कायस्थ प्रभूंना 'शूद्राधम चांडाळ' ठरविणारे (अ) धार्मिक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध करण्याची एक मोठी गिरणीच सांगलीला काढली. छत्रपती-कडून होणाऱ्या 'ब्राम्हणांवरील' अत्याचारांच्या बनावट हकीकती जिकडे तिकडे बेसुमार पसरविण्याच्या कामगिरीने त्या वेळच्या

ब्राम्हण स्वयंसेवकांनीं अद्भुत ' राष्ट्रीय ' कामगिरी वजाविली. विशेष चीड येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ज्या शिवाजी महाराजांनी या कृतघ्न ब्राम्हणांच्या बापजाद्यांची जानवेंशेंडी रक्षण केली, त्याच शिवाजीचा अस्सल वंशज प्रतापसिंह छत्रपति हा ' हिंदूच नव्हे, हा हिंदु धर्माचा वैरी आहे. ' अशा अर्थाचे मोठमोठे जाहिरनामे चिंतामणराव सांगलीकरांनीं शहरोशहरीं व खंडोखंडीं सर्व हिंदुस्थान-भर फडकविण्यांत बिल्कूल कमतरता केली नाही ! इतकें झालें तरी नातूकंपूच्या मार्गांत एक मोठा कांटा अझून शिल्लकच होता. आणि तो मात्र कसल्याहि लांचलुचपतीला बळी न पडण्याइतकां भक्कम व सडेतोड होता. तो कोण म्हणाल, तर ज्याला आद्य छत्रपति शिवाजी महाराज ' बाळाजी माझा प्राण आहे ' असें म्हणत असत, त्या बाळप्रभु चिटणीसाचा अस्सल वंशज बळवंतराव मल्हार चिटणीस हा होय. बळवंतराव जर आपल्या चिटणीशीवर चुकून माकून कायम राहता, तर त्याच्या चिटणीशी लेखणीच्या घोड्यांनीं नातूकंपूच्या घरादारावर गाढवांचे नांगर फिरविले असते ! परंतु चित्पावनी काव्याची पोंच जबरदस्त ! बळवंतरावाचा पराक्रम नातू जाणून होता. चिटणिस कायम असेपर्यंत छत्रपतीचा रोमही वांकडा होणार नाही, ही त्याची पुरी खात्री होती. चिटणीशी लेखणीपुढे परशुरामाच्या वरप्रसादाची पुण्याई वांझोटी ठरणार हा अनुभव त्याच्या डोळ्यापुढें होता. म्हणून हा चिटणीशी कांटा उपटण्यासाठीं नातूनें कर्नल ओवन्सकडून बळवंतराव चिटणिसाला एकाकीं अचानक पकडून विनचौकशीनें पुण्याच्या तुरुंगांत फेकून दिलें. विनचौकशीनें अटक करण्याच्या ब्रिटिश नोकरशाहीच्या पद्धतीविरुद्ध ' अन्याय '

‘ अन्याय ’ म्हणून कोलाहल करणाऱ्या राष्ट्रीयानीं आपल्या संप्रदायाच्या पूर्वजांचे हे हलकट कृत्य विचारांत घेण्यासारखे आहे

चिटणीसाचा काटा अशा रीतीने उपटल्यावर नातूचा मार्ग विनवोक झाला. छत्रपतीच्या राजवाड्यांतील अनेक प्रामाणिक नोकरांना पकडून, लांच देऊन, मारहाण करून, नानाप्रकारचे खोट दस्तऐवजी पुरावे तयार केले, व रेसिडेंटपुढे खोट्या जवान्या देवविल्या. कांहीं नातूच्या कारस्थानास बळी पडले व कांहीं स्वामिनिष्ठेला समरून आनंदाने तुरुंगांत खितपत पडले. वाळकोबा केळकर या कुत्रुद्धिमान गृहस्थाने वनावट सत्या शिके वनविण्याचे राष्ट्रीय कार्य हातीं घेतले. प्रतापसिंह छत्रपति हा ब्राम्हणांचा भयंकर छळ करतो, या नाटकाची उठावणी चिंतामणरावाने आपले-कडे घेतली होती आणि या कामी त्यांनीं शंकराचार्यांच्या नरडीवर मुद्धां गुडघा देऊन खोटीं आज्ञापत्रे वळजबरीने लिहून घेण्यास कर्मा केले नाही. राजकारणाच्या वावतींत छत्रपतीच्या गळ्यांत कंपनी सरकारविरुद्ध गुप्तकटाची राजद्रोहाची घोरपड लटकविण्याचे पुण्य कार्य मात्र खुद्द महात्मा नातूनीं आपल्या हातीं ठेवले होते. या कामीं वनावट राजद्रोही पत्रे खलिते अज्या या निर्माण करण्याच्या कामीं हेवतराव व आत्माराम लक्ष्मण उर्फ अप्पा शिंदकर या दोघां ब्राम्हणेतर पात्रांना हातीं धरून वाळाजी काशी किवे आपल्या कल्पकतेची कसोशी करीत होता. अखेर नातु कंपूचे सर्व कारस्थान शिजून तयार झाले. गोव्याच्या पोर्तुगीज सरकारकडे प्रतापसिंहाने गुप्त संधान बांधून त्यांच्या मदतीने इंग्रजांना हुसकून देण्याच्या

चनावट कटाबद्दल कंपनी सरकारच्या गव्हर्नराची ' वेदोक्त ' खात्री पटली. ब्राम्हणांच्या छळाविषयीं कंपनीसरकारनें जरी कानावर हात ठेविले,—कारण धार्मिक, सामाजिक बाबतींत तोंड न चुचकळण्याचा त्यांचा निश्चय जगजाहीरच—तरी पण छत्रपतीविरुद्ध स्वराज्यद्रोहाचा आरोप वळकट करण्याच्या कामीं चिंतामणरावांचा राष्ट्रीय शंख-ध्वनी अगदींच कांहीं फुकट गेला नाही. प्रतापसिंहास या सर्व गोष्टी कळत नव्हत्या, अशांतली गोष्ट नव्हती. परंतु त्या वेळीं घरभेदपणा अतोनात माजल्यामुळे, आणि नातूच्या राष्ट्रीय पक्षा-कडून फंदफितुरीचा भयंकर सुळसुळाट झाल्यामुळे महाराजांच्या आत्मविश्वासानें क्वच खाल्यास त्यांत नवल तें काय? तथापि, काय वाटेल तें होवो आपण जर कोणाचें वाईट करीत नाही, सत्य मार्गानें जात आहोंत आणि कंपनी सरकारशीं कोणत्याहि प्रकारें दुजाभावानें वागत नाही, तर माझे कोण काय वांकडें करणार? अशा प्रामाणिक समजुतीवर महाराजांनीं नातुकंपूच्या वाव-टळीस तोंड देण्याचा निश्चय केला. चिटणीसाची अचानक उचल-वांगडी झाल्यामुळे त्यांचा धीर वराच खचला. सरते शेवटीं दैवा-वर हवाला ठेवून सत्यासाठीं येतील तीं संकटें निमूटपणें सहन कर-ण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

ता. २२ ऑगस्ट १८३९ रोजीं मुंबईचे गव्हर्नर सर जेम्स कारनेक आपल्या लवाजम्यानिशीं नातुकंपूनें शिजवून ठेवलेली गुप्त कटाची हांडी फोडण्यासाठीं साताऱ्यास येऊन दाखल झाले. महा-

राजांना निमंत्रण जातांच दुपारीं तीन वाजतां ते त्यांच्या भेट्टीस गेले. त्यावेळीं त्यांचें झालेलें संभाषण सारांथ्यानें असें होतः—

सर जेम्सः—तुम्ही आमच्या विरुद्ध गुप्त कट चालविलेला आहे, आणि त्याचा सर्व पुरावा माझ्यापार्शी आहे.

महाराजः—काय ? आपल्याविरुद्ध मीं गुप्त कट केला आहे ! अगदीं वनावट गोष्ट ! आपण या बाबतींत वांटल तर माझी उघड चौकशी खुशाल करावी.

सर जेम्सः—त्यांत काय चौकशी करायची. खऱ्या गोष्टी मला सर्व माहीत आहेत. याउपर चौकशीची यातायात करण्याची आम्हाला जरूर नाही. आतां आपल्याला एकच मार्ग मोकळा आहे, आणि तो हाच कीं, मी सांगतो या जबानीपत्रकावर आपण सुकाट्यानें सही करावी. घासाघीस करायला मला वेळ नाही.

महाराजः—आपल्याला वेळ नसेल तर मी सर्व कागद-पत्र ओव्हन्स साहेबाला दाखवून त्यांची खात्री पटवून देईन. माझ्यावरील किटाळाचा समतोल बुद्धीनें उघड न्याय व्हावा हीच माझी इच्छा आहे. कंपनी सरकारशीं दुजाभावानें मी कधींहि वागलो नाहीं. इंग्रज सरकारच्या सैत्रीसाठीं मी त्रिहिरींत उडी घ्यायलाहि कमी करणार नाहीं. परंतु माझ्या कल्पनेंतहि कधीं न आलेल्या ज्या घाणेरेड्या गोष्टी केल्याचा आरोप माझ्यावर आलेला आहे, त्यावद्दल माझा प्राण गेला तरी मी कबुली जबाब देणार नाहीं. सत्यासाठीं प्राण गेला तरी बेहत्तर !

सर जेम्सः—महाराज, मी काय म्हणतो तें मुकाट्यानं करा. त्यांत तुमचा फायदा आहे. नाहीतर तुमचें राज्य राहाणार नाही. हें लक्षांत ठेवा.

महाराजः—मी राज्याची कधींच अपेक्षा केलेली नाही. इंग्रज सरकारच्या दोस्तीचा मात्र मी चाहता आहे. परंतु विनचौकशीनें घाणेरेडे बनावट आरोप कबूल करून या राज्यावर राहाण्याची माझी मुळींच इच्छा नाही. तुमची इच्छा असेल तर माझे राज्याधिकार आतांच घ्या, मी खुशाल भीक मागून आपलें पोट भरीन. माझ्या चिटणिसाप्रमाणें मला उचलून तुरुंगात टाकावयाचें असेल तर खुशाल टाका. तुमच्या संत्रीच्या देखरेखीखालीं मी भिक्षा मागून राहीन. आतां मी आपल्या वंगल्यावरच आहे. मी येथून घरीं परतच जात नाही, म्हणजे झालें ! काय तुम्हांला वांटेल तें करा.

सर जेम्सः—असें करूं नका. मी सांगतो याप्रमाणें या कागदावर मुकाट्यानं सही करून मोकळे व्हा. नाहीतर मला निराळी तजवीज करावी लागेल.

महाराजः—तुम्हांला काय वांटेल ती तजवीज करा. ज्या गोष्टी मी केल्या नाहीत, त्या केल्या म्हणून आपल्याला लेखी जवानी देऊं काय ? ही गोष्ट प्राणांतीही होणार नाही.

प्रतापसिंह महाराजांच्या या सत्यप्रिय आणि वाणेदार वर्तनाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं त्या वेळीं पार्लमेंटपुढें व्याख्यान देतांना मेजर जनरल रॉबर्टसननीं जे उद्गार काढले तेच मी आपणांस सांगतो. ते

म्हणाले— The conduct of the Raja of Satara would do honour to the best days of ancient Rome, and is, in my opinion, in itself a sufficient refutation of all that has been urged against him.

(**भावार्थ**—प्राचीन रोमन साम्राज्याच्या नैतिक सुवर्णयुगाला साजे शोभेसेच वर्तन महाराजांनीं केलें व त्यांच्या सत्याग्रही तडफीतच त्यांच्या विरुद्ध रचलेल्या बनावट किटांळाचा फोलकटपणा सिद्ध होत आहे.) महाराजांविषयीं भिक्षुकशाहीच्या ज्वलज्जहाल द्वेषाची परिस्फुटता करतांना रॉबर्टसननीं काढलेले उद्गार चालू घटकेलासुद्धां विचार करण्यासारखे आहेत. राष्ट्रीय गुंडांच्या स्वराज्यपुराणांच्या चालू धामधुर्मीत ते उद्गार तुम्ही नीट मनन करा :—

The Rajah had many reckless and influential enemies, and particularly that he had incurred the enmity of the Brahmins, and as it was on religious grounds that their enmity was founded, their hostility partook of all that deadly hatred which is so often mixed up in polemical disputes. I may add also, that there are no persons so unscrupulous as Brahmins when they have a Brahmanical object to carry. Every thing which

is likely to promote their views, however unprincipled, is then resorted to. for they think that, in such a cause the end hollows the means.....I believe among his many enemies, His Highness considers the Brahmin tribe as the most numerous, virulent and influential. I may state that, upon political grounds, there exists much jealousy and ill will on the part of that race to His Highness, merely because his restoration to the possession of that small share of power and importance which he now enjoys, results from the political overthrow of the Brahmin power.

(**भावार्थ**——राजाचें आणि ब्राम्हण लोकांचें भयंकर हाडपैर होतें. विशेषतः त्याचें मूळ धर्मविषयक तंट्यांत असल्यामुळें तर भिक्षुकाही त्याच्यावर जळजळीत आग पाखडीत असे. मी असे स्पष्ट म्हणतों कीं, या भटांना एकादा भटी कावा साधायचा असला म्हणजे ते काय अत्याचार व भानगडी करतील याचा नेमच नाही. त्यांचे वेत साधण्यासाठीं करूं नये त्या गोष्टीसुद्धां करायला ते मार्गेपुढें पहात नाहींत; कारण त्यांना पक्कें माहीत कसतें कीं हेतू साध्य झाला कीं साधनांच्या बरेवाईटपणाची

चौकशीं होते कसली ? राजाच्या दुष्मानांत ब्राम्हणांचा नंबर अगदीं पहिला. शिवाय ते वरेच असून जितके ते राक्षसी व दुष्ट आहेत, तितकेच वजनदारही आहेत. राजकारणाच्या वावर्तींत मुद्धां ब्राम्हणांचा द्वेष कमी भयंकर नाही. त्या दृष्टीनें तर ब्राम्हण लोकांच्या डोळ्यांत तो रात्रंदिवस सलत असतो. याचें कारण काय, तर पेशव्यांची ब्राम्हणी राजसत्ता नष्ट झाली व या राजाची थोडीवहुत राज्यसत्ता जिवंत राहिली, हेंच.) सन १८४० सालचे हें उद्गार चालू घटकेलासुद्धां पुण्याची राष्ट्रीय भिक्षुकशाही व कोल्हापूरचे श्री शाहू छत्रपति यांच्या झगड्यांत किती सापेक्ष रीतीनें सिद्ध होत आहेत, याचा आपणच नीट विचार करा. या हिंदुस्थानांत मराठ्यांचें किंवा एखाद्या ब्राम्हणेतरांचें एकहि राज्य कोठें शिल्लक राहूं नये, जिकडे तिकडे सारी भटभिक्षुकशाही माजावी, ब्राम्हणेतरांवर ब्राम्हणांची सनातन कुरघोडी असावी, यासाठीं या राष्ट्रीय गुंडांची केवढी धडपड चाललेली असते, हें जर आपण जरा लक्षपूर्वक विचारांत घ्याल, तर राष्ट्रीयीयांच्या स्वराज्याच्या गप्पा म्हणजे ब्राम्हणभोजनाच्या खरकट्या पत्तावळी असें जें मी म्हणतो, त्याचा तुम्हांला तेव्हांच उलगडा होईल.

तागडीच्या जोरावर संबंध हिंदुस्थानभर तंगड्या पसरणाऱ्या कंपनी सरकारलासुद्धां छत्रपतीसारखा पाणीदार राजा व त्याचें संस्थान शिल्लक ठेवणें जवावरच आलें होतें. तशांत स्वदेशांतलेच ब्राम्हण लोक जर एकमुखानें स्वदेशी राजाला जिवंत गाडण्याची चळवळ करीत आहेत, तर त्या चळवळीचा फायदा घेऊन परस्प

पावणे तेरा या न्यायानें नातूकंपूर्ने शिजविलेल्या वनावट राजद्रो-
हाच्या हांडीनें छत्रपतीचा कपाळमोक्ष होत असल्यास कंपनी
सरकारला तें हवेंच होतें. म्हणजे आपला स्वार्थ साधण्यासाठीं
नातू कंपूर्ने कंपनी सरकारला व कंपनी सरकारनें नातूकंपूला परस्पर
मिठ्या मारण्यांत व्यभिचारी राजकारणाचें वेमालूम डावपेंच दोघेहि
खेळलें, हाच इतिहासाचा पुरावा आहे. कंपनीसरकार आपलें कांहीं
ऐकत नाही, न्यायाचा प्रश्नसुद्धां तें विचारांत घेत नाही, उलट
हरामखोर ब्राम्हणांच्या पूर्ण पचनीं पडून पदभ्रष्ट करण्याच्या धमक्या
देत आहेत, अशा परिस्थितींत केवळ सत्यावर भरंवसा ठेऊन,
परमेश्वरी इच्छेच्या हातांत आपल्या दैवाचा झोला सोडून, प्रताप-
सिंहानें निःशस्त्र सत्याग्रह करण्याचें ठरविलें. कंपनी सरकारच्या
सैन्यबळापुढें छत्रपतीचें सैन्यबळ जरी कांहींच नव्हतें, तरी छत्र-
पतीच्या तक्तासाठीं रक्ताचा थेंब नू थेंब खर्ची घालणारे मावळे-मराठे
व ब्राम्हणेतर लोक वेळ पडल्यास मधमाशीच्या झुंडीप्रमाणें भराभर
बाहेर पडण्यास कमी करणार नाहींत, याची जाणीव कंपनी सरकार
ला होती. नातूनें सुद्धां छत्रपतीचें उच्चाटन करण्यासाठीं इंग्रजी
सैन्याची जय्यत तयारी करण्याचा मंत्र रेसिडेंट ओव्हन्सच्या
कानांत फुंकला होता. आणि त्याप्रमाणें तोफखाना, घोडेस्वार
यांसह ग्रेनेडिअरची पंचविसावी पलटण ३१ आगष्ट १८३९ रोजीं
पुण्याहून निघून ४ सप्टेंबर रोजीं दुपारीं दोन वाजतां साताऱ्यास
येऊन थडकली. ग्रामण्याच्या तंत्रमंत्रानें, राजकारणाच्या कागदी
वुजगावण्यानें, किंवा मुंबईच्या गव्हर्नरच्या तोंडीं धमकावणीस

प्रतापसिंहाचा प्रताप जेव्हा कंसभरसुद्धा डळमळला नाही, तेव्हा इंग्रजी सैन्याच्या हिंमतीवर छत्रपतीला अचानक पकडून हद्दपार करण्याचा वळजवरीचा वेत नातूकंपून ठरविला. या वेताची कुणकुण महाराजांना लागतांच, त्यांनी या जय्यत तयारीला तोंडघशी पाडण्याचा निश्चय केला. त्यांनी विचार केला की, जर मी सर्वस्वी निष्कलंक आहे, तर कंपनी सरकारच्या सशस्त्र प्रतिकाराची मी कशाला पर्वा ठेवू ? ज्यांनी आपल्या न्यायबुद्धीचाच खून पाडलेला आहे; सांगलीकर, नातू, किंब्यासारख्या स्वराज्यद्रोही हरामखोरांना जहागिरींचा मलीदा चारून माझ्या विरुद्ध उठविलेले आहेत, त्यांनी माझ्यावर शस्त्र चालवून माझा घात केला, तर त्यांत काय आश्चर्य ? ताबडतोब महाराजांनी सेनापती बाळासाहेब राजे भोसले यांच्याकडून स्वतःच्या सैन्याची कवाईत करविली, आणि आपण स्वतः सैनिकांच्या हातांतलीं सर्व शस्त्रे काढून घेतलीं. बाळासाहेब सेनापतीच्या कमरेची समशेर काढून घेऊन त्याला निःशस्त्र केले. राजवाड्यांतल्या पटांगणांतल्या सर्व तोफांतील दारू काढून त्या पाण्याने धुऊन रिकाम्या केल्या आणि सर्व सातारा शहरभर निःशस्त्र सत्याग्रहाचा जाहिरनामा पुकारला. प्रजाजनांना आपल्या गळ्याची शपथ घालून महाराजांनी असे वितविले की आज रोजी कंपनीसरकारच्या गोऱ्या सोजिरांनी जरी तुमची घरेदोर लुटली, तरी कोणीही आपला हात वर करतां कामा नये. बांधवहो, निःशस्त्र सत्याग्रहाची मोहीम महात्मा गांधींच्याही पूर्वी ८३ वर्षे आपल्या प्रतापसिंह छत्रपतींनी एक वेळ या खुद्द सातान्यांत आणि तीही उगा काळांत कीं हूं म्हणतांच कंपनी या साथीदारांची व सैन्याची

एकजात कत्तल करण्याची धमक मावळ्यांच्या मनगटांत रसरसन होती, अशा स्थितींत शक्य करून दाखविली, हें ऐकून ज्या अंतःकरणांत कौतुकाचा व अभिमानाचा दर्या खवळणार नाही, तें अंतःकरण मर्द मावळ्यांचें नसून कारस्थानी भटांचेंच असलें पाहिजे. ता. ४ सप्टेंबर १८३९ ची संध्याकाळ झाली. आज बाळाजीपंत नातूच्या कारस्थानामुळे, सातारच्या राजधानींत शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याचा भर मध्यरात्री मुर्दा पडणार, या कल्पनेनें अस्तास जाणारा सूर्यनारायण रक्ताचे अश्रु टपटपा गाळीत रक्तवंवाळ होऊन सह्याद्रीच्या शिखराआड नष्ट झाला. स्वराज्यद्रोही आप्पासाहेब भोसला आणि महाराष्ट्राच्या मानेवर सुरी फिरविणारा कसाब बाळाजीपंत नातू या दोघांच्या आधिपत्याखालीं गोऱ्या सोजिरांच्या पलटणी सातारा शहराचीं सर्व नाकीं अडवून उभ्या राहिल्या. रसिडेंट ओव्हन्स साहेबांची अश्वारूढ स्वारी इकडून तिकडे भरान्या मारूं लागली. पण सातारच्यांत त्या वेळीं काय होतें ? जिकंड तिकंड सत्याग्रह ! शुद्ध स्मशानशांतता ! प्रतिकाराची उलट सलामी छत्रपति देतील, ही नातूची कल्पना फोल ठरली. प्रजाजनांनीं आपापलीं भोजनें उरकून यथास्थितपणें निद्रेची तयारी केली. खुद्द छत्रपति भोजनोत्तर आपल्या महालांत खुशाल झोपीं गेले.

निष्कलंक मनोवृत्तीला निद्रांदेवी कधींहि विचकत नाही, याचें प्रत्यंतर येथें दिसलें. शनिवार वाड्यावर झेंडे फडकविणारे राष्ट्रीय पक्षाचे ब्राम्हण वीर लोकमान्य नातू मध्यरात्रीच्या सुमारास ओव्हन्सच्या कानाला लागले. राजवाड्याला सोजिरांचा गराडा

पडला. घरभेद्या आप्पासाहेव पुढें, पाठीमार्गे रसिडेंट ओव्हन्म आणि चार पांच गोरे सोजीर, अशी ही चांडाळ चौकडी, आज आपण ज्या राजवाड्यासमोर जमलेले आहोंत त्या राजवाड्याच्या छातींतला प्राण हरण करण्याकरिता यमदूता प्रमाणें आंत घुसली. त्यांनीं देवघराचें पावित्र्य पाहिलें नाहीं. त्यांनीं झनान्यांतील राजस्त्रियांच्या अब्रूकडें पाहिलें नाहीं. ते खाडखाड वूट आपटोत छत्रपतीच्या शयनमंदिराकडें गेले. आप्पासाहेबांनीं ' हे आमचें दादा ' असें बोट करून दाखवितांच त्या वेळचा महाराष्ट्राचा ओडवायर कर्नल ओव्हन्स झटदिशीं पलंगाजवळ गेला आणि गाढ निद्रेंत घोरत असलेल्या छत्रपतीला त्यानें मनगटाला धरून खमकन पलंगावरून खाली ओढलें आणि ' तुम हमारे साथ चलो ' असें म्हणून तो त्यांना खेंचू लागला. सत्याग्रही छत्रपति कांहींहि प्रतिकार न करितां मुकाट्यान चालू लागले. त्यावेळीं ते फक्त एक मांडचोळणा नेसलेले होते. त्या- शिवाय आंगावर दुसरें कांहींहि वस्त्र नव्हतें. छत्रपतींची अशा उघड्या बोट्या स्थितींत उचलवांगडी झालेली पाहून झनान खान्यांत हकबळोळ उडाला. चाकर माणसें भयाभीत होऊन हातांत दिवट्या घेऊन सैरायैरा धांवपळ करूं लागलीं. एकच आकांत उडाला. सर्व लोक निःशस्त्र, त्यांतच खुद्द छत्रपतींचा सत्याग्रहाचा शपथ, यामुळें कोणाचाच कांहीं उपाय चालेना. महाराजांच्या दंडाला धरून ओव्हन्सनं त्यांना राजवाड्याबाहेर आणलें, आणि तयार असलेल्या पालखींत त्यांना कोंबलें. जवळच उभे असलेल्या बाळाजीपंत नातूच्या डोक्याचें पारणें फिटलें. पशुगामाचा दर पूर्ण

झाला. शिवाजी महाराजांच्या हिन्दवी स्वराज्याचें प्रेत भिक्षुक-
शाहीच्या तिरडीवर चढले. पाहून रेसिडेंट ओव्हन्सला स्वर्गप्राप्तीचा
आनंद झाला. आप्पासाहेब भोंसल्याचा घरभेदेपणा कचकाऊन
फळफळला. एका मिनिटाया आंत सोजिरांच्या पहाऱ्याखालीं
सत्याग्रही छत्रपतींची पालखी चालू झाली. प्रजाजन भराभर जमा
होऊ लागले. मध्य रात्रीचा वेळ, तरीसुद्धां सातारचा राजरस्ता
नरनारींनीं गजबजून गेला. आपला छत्रपति असा उघडा वोडका
पकडून नेतांना पाहून त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूंचे धवधवे वाहू
लागले. पण करतात काय ? सत्याग्रहाची शपथ अक्षरशः पाळणें
जरूर होतें. इतक्यांत कोणी एकांन धांवत धांवत येऊन, आपल्या
घरांतील एक शाल आणून महाराजांच्या आंगावर घातली. सातारच्या
ब्राम्हणेतर प्रजेनें छत्रपतींना अखेरचा मुजरा ठोकला आणि क्रिस्टॉल
नांवाच्या सोजिराच्या आधिपत्याखालीं पालखी साताऱ्याच्या
हद्दपार झाली. इतक्यांत आप्पासाहेब भोंसल्याच्या चिथावणीवरून
सेनापति बाळासाहेब भोंसल्याना कांहीं सोजिरांनीं पकडून धांवत
धांवत छत्रपतींच्या पालखी जवळ नेले व ते सेनापतीचें पार्सल
धाडकून त्याच पालखींत फेंकून दिलें. बाळासाहेबानें ताडकून
पालखीच्या बाहेर उडी मारली आणि त्वेषानें म्हणाला “ खबरदार.
ज्या छत्रपतींच्या पायाला स्पर्श करण्याची आजपर्यंत कोणाचीही
ताकद झाली नाही, त्यांच्या वरोवरीला वसून छत्रपतींच्या तक्ताची
मी अवहेलना करू काय ? मी जरी निःशस्त्र असलों तरी अशाही
स्थितींत मी पांच पन्नासांना लोळवायला कमी करणार नाही हें
लक्षांत ठेवा.” इंग्रजांच्या लोकविश्रुत पॉलिसीप्रमाणें छत्रपतींच्या

हृदपारीचा शेवटला मुक्काम कोणालाही कळणें शक्य नव्हतें. पहिल्या दिवशीं क्रिस्टॉल कंपूनें आठ मैलांची मजल मारून निवगांवांत मुक्काम केला. त्या ठिकाणीं गाई म्हशी वांधण्याच्या गोठ्यांत जेथें शेण आणि मुत्र सर्वत्र पसरलेलें आहे, उंदीर, झुरळें, चिलटें, पिसवा वगैरेचा सुळसुळाट आहे, अशा जागेंत छत्रपतींना आणून बसविलें. बांधवहो ! या वेळची छत्रपतींच्या मनःस्थितीची आपणच कल्पना करावी हें बरें. दुसऱ्या दिवशीं मागोमाग महाराजांची राणी, कन्या सौभाग्यवती गोजराबाई वगैरे कबिले येऊन दाखल झाले. गाई म्हशीच्या गोठ्यांत हिंदूंचा बादशाहा हरामखोर ब्राम्हणांच्या कारस्थानामुळें अस्ताव्यस्त स्थितींत पडलेला पाहून, राजवैभवांत वाढलेल्या त्या राजस्त्रियांच्या अंतःकरणाची स्थिती काय झाली असेल, याची कल्पना करवत नाहीं ! पण कल्पना कशाला ? इतिहास काहीं मेला नाही. राजहत्येबरोबर बाळाजीपंत नातूला भ्रूणहत्येचें पातक कमवायचें होतें. त्या पातकाचा फोटोग्राफ इतिहासांत उमटलेला आहे. नातूच्या वंशजांनीं आणि त्याच्या स्वराज्यद्रोही राष्ट्रीय सांप्रदायिकांनीं आपल्या वेचाळीस बापजायांची पुण्याई जरी खर्ची घातली तरी तो ऐतिहासिक पुरावा नष्ट होणें शक्य नाही. आपला प्रियकर बाप, सातान्याचा छत्रपति, हिंदी स्वराज्याचा हिंदु बादशाहा, गाई म्हशीच्या गोठ्यांत वस्त्राशिवाय बसलेला पाहून गोजराबाईनें एक भयंकर किंकाळी फोडली व ती बेशुद्ध पडली, बांधवहो ! यापुढील प्रकार अत्यंत भयंकर. गोजराबाई आठ महिन्यांची गरोदर होती. बेशुद्ध पडतांच तिचा गर्भपात झाला. चव्हु-

कडे जंगल, वैऱ्याच्या कैदेंत माणसें सांपडलेली, अशा स्थितींत त्या विचारीला कसलें औषध आणि कसला उपचार ! देवाची खैर, म्हणून विचारीचा जीव तरी वांचला. येथून मुक्काम हालतांच तिकडे बाळाजीपंत नातूचें विचारयंत्र सुरू झालें. या महात्म्यानें असा विचार केला कीं छत्रापतीबरोबर बाळासाहेब सेनापती असणें ही मोठी घोडचूक. चिटणीसाला जसा अचानक उचकून फेकून दिला, तशी बाळासाहेब सेनापतीची वासलत लावली पाहिजे. नाहीं तर हा छत्रपति त्याच्या साहाय्यानें एकादें नवीन स्वराज्य देखील निर्माण करावयाचा ! म्हणून बाळाजीपंतानें आपला कुळस्वामी ओव्हन्साहेब याच्याकडून सेनापतीला पकडण्याचें वारंट सोडलें. वारंटांतील मजकूर असा होता कीं सातान्यांत तुम्हांला लाखों रुपयांचें देणें आंहे तें फेडल्याशिवाय तुम्हाला सातान्यांतून जानां येत नाहीं. हा आरोप वनावट होता. हें सांगणें नकोच, तथापि दुसऱ्या मुक्कामावर वारंटाची टोळी बांहर येतांच सेनापतीनें आपल्या व सेवकांच्या आंगावरील उरलेले कांहीं दागदागीने देऊन त्या शिपायांची कांहीं तरी समजूत करून (कारण हे शिपाई पूर्वीं सेनापतीच्याच हुकमतीवाली होते व त्यांना खऱ्या गोष्टी माहीत होत्या.) त्यांना सातान्यात परत स्वाना केलें. मुक्कामदर मुक्काम घोडदौडीची पायीं चाल करून वाटेंत बाळासाहेब सेनापतीला आमांशाचा रोग जडला व रक्त पडू लागलें. म्हणून औषधोपचारामाठीं वाटेंत मुक्काम करण्याबद्दल छत्रापतीनीं क्रिस्टॉल साहेबाची नानाप्रकारें विनवणी केली. ओव्हन्स रेसिडेंट हा जसा त्या वेळचा ओडवायर होता, तसाच त्याचा साथीदार हा नराधम क्रिस्टाल त्या वेळचा डायर म्हटला तरी चालेल. त्यानें

दिनतीचा अवमान करून मुकामाची दौड चालूच ठेवली. मात्र
 बाळासाहेवाला त्यानें एका स्वतंत्र मेण्यांत चालविलें होतें. परंतु
 औपधोपचाराची तर गोष्टच राहूंया, पण विचार्याच्या नुसत्या अन्न
 पाण्याचीही कोणी व्यवस्था पाहिली नाहीं. अखेर एका मुकामावर
 क्रिस्टॉल नाहेबांची सहज लहर लागली म्हणून मेणा उघडून पहा-
 तात, तों बाळासाहेबांचें प्रेत कुजून त्याला घाण सुटलेली ! बाळा-
 साहेबांचा मृत्यु होतांच त्यांच्या पतिपरायण पत्नीनें एकदोन दिव-
 मांतच प्राणत्याग केला. अशा रीतीनें बाळाजीपंत नातूनें आपल्या
 ब्राम्हणी कारस्थानाच्या तिरडीवर आप्पासाहेब भोसल्याच्या
 हातून बांधलेल्या हिंदवी स्वराज्याच्या मुड्याची प्रेतयात्रा बनार-
 सला पोचेंपर्यंत वाटेंत अनेक हत्या घडल्या. बनारसला महाराज
 छत्रपति ह्यांना तुरुंगांत ठेवले आणि अशा रीतीनें सध्यांच्या राष्ट्रीय
 पक्षांचे इतिहासप्रसिद्ध पूर्वज लोकमान्य बाळाजीपंत नातू, चिंता-
 मणराव सांगलीकर, वगैरे भू-देवांचें स्वराज्यद्रोही कारस्थान परशु-
 रामाच्या कृपेनें तडीस गेलें. बाळाजीपंत नातू यांनें कंपनी सरका-
 राकडून जहागिर्या मिळविल्या, आप्पासाहेब भोसल्याची दिवाण-
 गिरी मिळविली, नौबदीचे अधिकार मिळवले, बाळा जोशी
 नांवाच्या एका हलकट वाईकर ब्राम्हणाला त्याच्या ' राष्ट्रीय '
 खटपटीबद्दल जहागिरी बक्षिस दिली, आणि नातूचे परात्पर गुरु
 रेसिडेंट ओव्हन्स साहेब यांना मुंबई सरकारच्या शिफारसीवरून
 वार्षिक चारशें पौंडांचा जादा मलीदा सुरू झाला. सख्या धोरल्या
 मावाच्या सर्वस्व-घाताच्या रक्तांनीं माखलेल्या तक्तावर अप्पा-
 साहेब भोसल्यानें १८ नोव्हेंबर १८३९ रोजीं आपणास राज्याभिषेक

करून घेतला आणि रात्रौ दीपोत्सव करण्याच्या बाबतींत स्वराज्य-द्रोही ब्राम्हणांनीं करून मेहनत घेतली. बांधवहो ! स्वराज्याच्या अधःपाताचा हा इतिहास मी आपणास फारच थोडक्यांत सांगितला आहे. हा इतिहास मी लवकरच ग्रंथरूपाने बाहेर काढणार आहे; त्यावेळीं स्वराज्यद्रोहाच्या रंगपटावर आणखी शेंकडों ब्राम्हण वीर महावीर आणि त्यांची असंख्य अमानुष कारस्थाने आपल्या दृष्टीला पडतील. हा सर्व इतिहास जिवंत राखण्याचें श्रेय एका कायस्थ वीराने मिळविलेले आहे. प्रतापसिंहावर नातू कंपून अनन्वित किट्याळ उभाहून त्यांना तुरुंगांत टाकल्यानंतर या अन्यायाची दाद पार्लमेंटापर्यंत पोचविण्याकरितां

हिंदवी स्वराज्याचें पहिलें डेप्युटेशन

विलायतेस घेऊन जाणारा सच्चा कायस्थ बच्चा रंगो वापूजी गुप्ते हा होय. यानें सतत चवदा वर्षे विलायतेस झगडून न्याय मिळविण्याचा यत्न केला. विशेष आश्चर्याची गोष्ट म्हणा, किंवा योगायोगाची गोष्ट म्हणा कीं ज्या दादजी नरस प्रभूनें आद्य छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्याशीं स्वराज्यस्थापनेची आणभाक केली, त्याच्याच अस्सल चौध्या वंशजावर त्याच हिंदवी स्वराज्याचा भिक्षुकशाहीकडून झालेल्या खुनाचा न्याय मिळविण्यासाठीं विलायतेस जाण्याचा प्रसंग यावा, हा योगायोग विलक्षण नव्हे काय ? असो. रंगो वापूजीची विलायतेची कामगिरी हा एक स्वतंत्र विषय आहे. तो आपल्याला माझ्या पुस्तकांतच पहावयाला मिळेल, इतकें सांगून मी पुरें करितों.

मुद्रा

तारीख

१९

पूर्ण नांव

पूर्ण पत्ता

वि. वि. चालूं वर्धापासून प्रबोधन मासिकाचा वर्गगीदार म्हणून माझे नांव नोंद
आजरोजीं वार्षिक वर्गणी रु. ४ म. आ.ने पाठवीत आहे. ती पावतांच प्रसिद्ध झालेले
अंक व स्वाध्याय-संदेश हा ग्रंथ बक्षिसे पाठवावा. (२) त्याचप्रमाणे कोदण्डाचा टणत्व
(किं. १॥ रु.) सवर्णीची किं. एक रुपाया, हा ग्रंथ वहीपीने पाठवून द्यावा. स्वीकार व

सही

जादा मजकूर लिहिण्याची जागा.

POST CARD.

व्यवस्थापक

प्रबोधन कचेरी

३४६ सदाशिव पेठ,

POONA CITY-

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

[प्रबोधन लघुग्रंथमाला, पुष्प ४ थें.]

बापाची कसरत

आणि

मुलीची फसगत.

श्री. सुंदराबाई निगोसकर या कुमारीच्या
बलीदानाचें नाटक रंगविण्यांत इंदोर
संस्थानांत झालेल्या कांचनभटी भिक्षुकी
कटाची तपशीलवार हकीगत वाचतांना
वाचकांची मनें विचारक्रांतीनें
सत्यशोधनाकडे वळतील.

पत्ता:—प्रबोधन कचेरी, ३४६ सदाशिव पेठ,

पुणे शहर.

